

*Pregledni znanstveni članak
UDK 338.48(497.5 Lovran)(091)
94(497.5 Lovran)(093)*

Igor Eterović*

Lovranski turistički vodiči Eduarda Seisa kao povijesni izvori

Eduard Seis osebujna je ličnost koja je umnogome pridonijela snažnu razvoju Lovrana na početku 20. stoljeća, kada je počeo prerastati u turističko mjesto, priređivanjem vodiča za goste Lovrana. Od 1906. do 1914. godine izašlo je pod njegovim vodstvom ukupno pet vodiča u tri izdanja i dvije revizije. Predmet je ovog priloga analiza spomenutih vodiča, na temelju koje se pokušavaju valorizirati kao vrijedni povijesni izvori. Osim pokušaja iznalaženja posebne metodologije pristupa vodičima kao izvorima, pokušava se raščlambom formalne strukture te sadržaja vodiča (pr)ocijeniti njihova realna, ali i potencijalna vrijednost i važnost u rasvjetljavanju bitnog djelića mozaika povijesne zbilje Lovrana i Lovranštine, prije svega one turističke.

Ključne riječi: povijest, Lovran, turistički vodiči, turizam, Eduard Seis, početak 20. stoljeća

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća odvija se najintenzivniji razvoj Lovrana – njegova transformacija u turističko odredište. Početak planske i sustavne izgradnje turizma označila je 1894. godina, kada Dioničko društvo „Quarnero“ kupuje čitav obalni pojas od gradske lučice do Ike, nakon čega započinje uređenje tog područja.¹ Četiri godine kasnije (1898.) na Istarskome saboru izglasan je zakon kojim se utvrđuju temeljna načela uređenja budućeg lječilišta Lovran², što je znatno

* Igor Eterović profesor je povijesti i filozofije, zaposlen kao znanstveni novak na Katedri za društvene i humanističke znanosti u medicini Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Braće Branchetta 20, 51000 Rijeka. Telefon: +385 51 651 165. Elektronička pošta: igor.eterovic@gmail.com.

¹ O društvu „Quarnero“, napose o njegovu angažmanu oko vodoopskrbe v. iscrpnije u: Kostelac, Melinda (gl. ur.), *Povijest liburnijske vodoopskrbe i odvodnje: 125 godina liburnijskog vodovoda i 105 godina odvodnje na području Liburnije*, Komunalac d.o.o., Opatija, 2009., str. 72–73.

² Usp. prilog Sanje Simper objavljen u ovom *Zborniku*.

pridonijelo zamahu njegova razvoja. Dionička društva i bogati pojedinci kupuju građevinska zemljišta i ulažu kapital u izgradnju novih objekata.³ U prvome se desetljeću 20. stoljeća dovršava turističkome mjestu neophodno potrebna infrastruktura: početkom stoljeća uspostavljen je redoviti poštanski promet, telefon i telegraf, 1906. gradi se u središtu mjesta tržnica, otvara ljekarna, nekoliko liječnika počinje službu, 1907. uvedena je električna struja, 1908. pušta se u promet tramvajska linija Matulji – Opatija – Lovran te se ubrzo dovršava i gradnja obalne šetnice, koja se proteže od Voloskoga do Lovrana.⁴ Iako je prvi vodovodni sustav Lovran dobio 1897.⁵, tek je 1912. u potpunosti dovršena gradnja vodovoda koji koristi izvore s Učke (*Vodovod Montemaggiore*)⁶, a tih su godina učinjeni i pomaci u odvodnji otpadnih voda.⁷

Eduard Seis jedna je od ličnosti koje se nisu samo uključile u izrastanje Lovrana na početku 20. stoljeća u nezaobilaznu turističku destinaciju tzv. Austrijske rivijere već su taj proces nesumnjivo velikim dijelom i obilježile. Rođen je 28. prosinca 1842. u Beču. Od 1860. javni je službenik, od 1866. zaposlen u bečkoj Gradskoj zbirci, a od 1889. do 1906. kustos Knjižnice Povijesnog muzeja grada Beča. Bio je priređivač povijesnoumjetničkih spisa, vodiča za putovanja, pripovjedač i dramatičar, pišući ponekad i pod pseudonimima (Eduard Knoll i Friedrich Otis). Umro je u rodnome Beču 5. kolovoza 1930. godine.⁸

Istraživaču lovranske povijesti Eduard je Seis najvažniji kao priređivač turističkih vodiča za Lovran. U ovome prilogu posvetit ćemo

³ Usp. Peršić, Mirjana, *Lovran – turizam i graditeljstvo: Turistička arhitektura u Lovranu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, Adamić, Rijeka, 2002., str. 18–23.

⁴ Usp. Peršić, Mirjana, nav. dj., str. 23. Iscrpnije o podacima koji se tiču razvoja turizma na prijelomu 19. i 20. stoljeća u Lovranu v. u Blažević, Ivan, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, Otakar Keršovani, Opatija, 1987., str. 85, 91, 95, 96, 98, 107, 113, 114.

⁵ Usp. Blažević, Ivan, nav. dj., str. 95.

⁶ Usp. Kostelac, Melinda (gl. ur.), nav. dj., str. 70–71.

⁷ Usp. isto, str. 227–233.

⁸ Usp. *Deutsches Literatur-Lexikon*, priredili Hubert Herkommer i Carl Ludwig Lang, sv. VII, K. G. Saur Verlag, Bern – München, 1997., str. 405. Autorica je natuknice Ingrid Bigler (usp. isto, str. XIV). Ako imamo na umu Seisov posao gradskog službenika, ne tako malen broj kataloga, vodiča, ali i literarnih djela kojima je autor, pomalo iznenađuje da od desetaka leksikona, enciklopedijskih rječnika i enciklopedija koje sam pretražio – među kojima su i *Njemačka biografska enciklopedija*, *Brockhausova enciklopedija*, *Meyerov veliki leksikon osoba* i *Websterov biografski rječnik* – ni jedan osim *Leksikona njemačke literature* ne donosi informaciju o Eduardu Seisu. Čak kada bi se narav svih tih rječnika kao općih priručnika, koji donose samo najvažnije, uzela kao svojevršno opravdanje, a Eduard Seis kao ipak u širim razmjerima nedovoljno važna povijesna pojava, činjenica da ga čak ni veliki *Austrijski biografski leksikon* uopće ne spominje (!) ne može ne začuditi. Daljnja istraživanja biografije Eduarda Seisa trebala bi donijeti konačan sud o (ne)opravdanosti takva njegova tretmana.

se stoga isključivo analizi vodiča kojima je on bio priređivač te pokušati odgovoriti na pitanje što nam oni mogu ponuditi kao povijesni izvor, odnosno koliko je zapravo (ne)opravdano povjesničarima (a dijelom i drugim znanstvenicima) posegnuti za njima pri pokušaju rekonstrukcije dinamičnog razvitka koji je Lovran doživio u prvim desetljećima 20. stoljeća. Drugačije postavljeno, pitanje može glasiti: mogu li Seisovi vodiči pridonijeti osvjetljavanju djelića lovranske povijesti te, ako mogu, kakav je točno i koliko vrijedan taj doprinos.

1. O korpusu istraživanja i metodologiji rada

Već je sama datacija tiskanja vodiča dosta problematična jer na njima nije navedena godina tiska. No, srećom, prema izvještaju o prometu turista (*Fremdenverkehr*) u uvodnim dijelovima vodiča može se razlučiti godina tiska prema zadnjoj godini o kojoj se izvještava.⁹ Eduard Seis autor je triju izdanja turističkih vodiča te dvaju revidiranih izdanja (po jedna revizija prvog i drugog izdanja). Navest ćemo ih redom, uz kratak uvodni opis svakog.¹⁰

Puni bi bibliografski opis prvoga izdanja vodiča u originalu glasio: *Führer durch Lovrana an der österreichischen Riviera und dessen Umgebung*; Verfasst vom kaiserlicher Rat Eduard Seis; Franz J. Schmid Verlag: Buch- und Musikalienhandlung, Abbazia – Lovrana, [1906.]¹¹. U prijevodu, riječ je o *Vodiču kroz Lovran i njegovu okolicu na Austrijskoj rivijeri*, koji je sastavio carski savjetnik Eduard Seis, a objavljen je u nakladništvu F. J. Schmida u Opatiji i Lovranu. Tiskan je najvjerojatnije 1906., ako je zaključivati prema posljednjem navedenom popisu gostiju (za 1905.)¹². Ukupno ima 138 stranica, a tiskan je u riječkoj tiskari Vadász, Caravanich & Co.¹³

Drugo, revidirano izdanje više je nego dvostruko kraće (63 stranice), a njegov puni opis glasi: *Der Sommer- und Winterkurort Lovrana an der österreichischen Riviera*; Verfasst zum Besten der Ortsgruppe Lovrana des Landesverbandes zur Hebung des Fremdenverkehrs für

⁹ Zato pri opisu pojedinih vodiča podatak o godini, budući da u njima nije naveden, donosim u uglatoj zagradi.

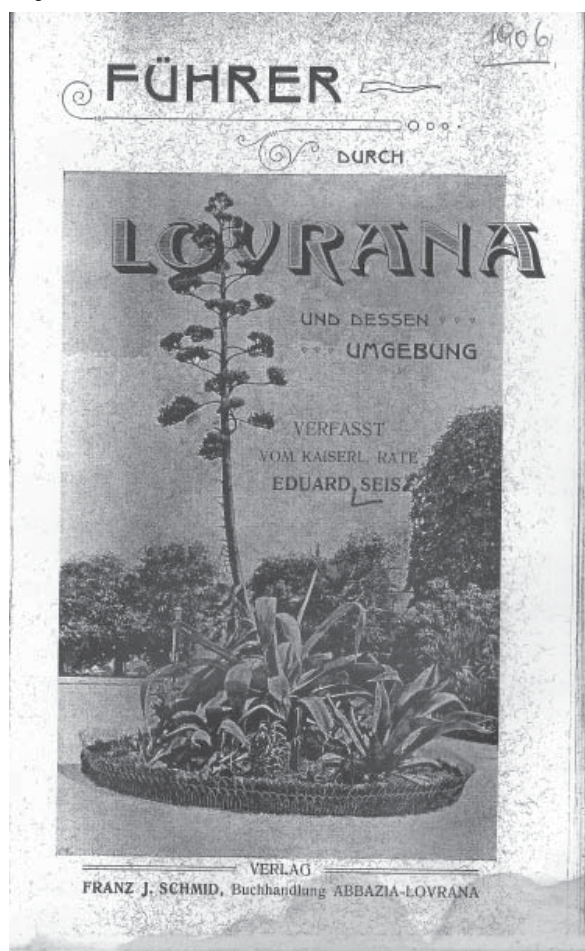
¹⁰ Zahvalio bih doktoru Dušanu Peršiću, koji mi je ne samo ustupio najveći dio korpusa iz vlastite knjižnice već me i stalno poticao u istraživanju Seisovih vodiča. Zahvalu dugujem i kolegi Mihi Katiću, koji mi je dio korpusa uspio pribaviti iz Beča.

¹¹ U daljnjem ću tekstu prvo izdanje vodiča navoditi skraćeno: Vodič 1906.

¹² Usp. Vodič 1906., str. 6.

¹³ Na početku vodiča stoji zapis: „Buch- und Kunstdruckerei Vadász, Caravnich & Co. Fiume.“ (Vodič 1906., str. 2.)

das österreichische Küstenland von Eduard Seis, kaiserlicher Rat; Verlag Der Ortsgruppe Lovrana, [1908.]¹⁴. Naslov je vodiča izmijenjen u *Ljetno i zimsko lječilišno mjesto Lovran na Austrijskoj rivijeri*, a promijenjen je i izdavač: Mjesna grupa Lovran Zemaljskog udruženja¹⁵ za podizanje prometa stranaca za austrijsku obalu. Izdan je najvjerojatnije 1908., što se može indirektno zaključiti prema izvodu iz popisa gostiju za prethodnu godinu.¹⁶ Mjesto izdanja nije navedeno, dok možemo saznati da ga je tiskala druga riječka tiskara¹⁷.

Slika 1. Naslovnica Vodiča 1906.

¹⁴ U daljnjem ću tekstu prvo, revidirano izdanje vodiča navoditi skraćeno: Vodič 1908.

¹⁵ Zemaljsko udruženje za podizanje prometa osnovano je 1907., sa sjedištem u Opatiji. Njegov je program rada ponajprije bio orijentiran na Opatiju i Lovran, iako je nastojao proširiti svoje područje djelovanja. Usp. Blažević, Ivan, nav. dj., str. 113.

¹⁶ Usp. Vodič 1908., str. 5.

¹⁷ Na početku vodiča stoji: „Typo-Litographische Anstalt von Emidio Mohovich – Fiume.“ (Vodič 1908., str. 2.)

Izdanje iz 1909. godine na svojoj prvoj stranici donosi: *Der Sommer- und Winterkurort Lovrana an der österreichischen Riviera und dessen Umgebung*; Verfasst vom kaiserlicher Rate Eduard Seis, zweite durchaus verbesserte Auflage; Verlag Franz J. Schmid: Buch- und Musikalienhandlung, Abbazia, [1909.]¹⁸. Primjetno je zadržavanje osnovice naslova skraćena izdanja iz prethodne godine, međutim uz dodatak koji upućuje i na lovransku okolicu, a koji je izvorno bio naveden u prvome izdanju: *Ljetno i zimsko lječilišno mjesto Lovran na Austrijskoj rivijeri i njegova okolica*. Naglašava se da je to drugo te ujedno poboljšano izdanje. Ponovno je izdavač Franz J. Schmid, a godina je tiska određena jednako kao i u ranijim izdanjima¹⁹. Kao mjesto izdanja navodi se samo Opatija. Ovo je kvantitativno najveći Seisov vodič, s ukupno 187 stranica. Ponovno je promijenjena tiskara²⁰.

Puni opis revidiranoga drugog izdanja glasi: *Der Sommer- und Winterkurort Lovrana an der österreichischen Riviera*; Verfaßt zum Besten der Ortsgruppe Lovrana des Landesverbandes zur Hebung des Fremdenverkehrs für das österreichische Küstenland von Eduard Seis, kaiserlicher Rat, zweite revidierte Auflage; Verlag Der Ortsgruppe Lovrana des Landesverbandes zur Hebung des Fremdenverkehrs, [1911.]²¹. Jasno je naznačeno da je riječ o reviziji drugog izdanja. Praćene su neke tradicije iz prve revizije: broj je stranica gotovo jednako kratak (64 stranice), izdavač je opet Mjesna grupa Lovran Zemaljskog udruženja za pojačanje prometa stranaca za austrijsku obalu, a vodič je ponovno tiskan pod identičnim naslovom kao i to izdanje: *Ljetno i zimsko lječilišno mjesto Lovran na Austrijskoj rivijeri*. Datacija je također izvršena prema popisu gostiju.²² Mjesto izdanja nije navedeno, a ovaj put nije navedena ni tiskara.

Posljednje je u analiziranome korpusu treće izdanje vodiča, čiji je puni bibliografski opis: *Der Sommer- und Winterkurort Lovrana an der österreichischen Riviera*; Verfasst vom kaiserlichen Rate Eduard Seis, dritte Auflage; herausgegeben von der Kurkommission Lovrana, [1914.]²³. Naslov i obujam (64 stranice) ostali su jednaki kao i u

¹⁸ U daljnjem ću tekstu drugo, poboljšano izdanje vodiča navoditi skraćeno: Vodič 1909.

¹⁹ Usp. Vodič 1909., str. 8.

²⁰ Na početku vodiča stoji: „Buchdruckerei ‘Unione Tipographica Fiumana’ – Cromo-Tipographische u. Litographische Anstalt A.-G. – Fiume.“ (Vodič 1909., str. 2.)

²¹ U daljnjem ću tekstu drugo, revidirano izdanje vodiča navoditi skraćeno: Vodič 1911.

²² Usp. Vodič 1911., str. 7.

²³ U daljnjem ću tekstu treće izdanje vodiča navoditi skraćeno: Vodič 1914.

posljednjem izdanju te je istaknuto da je riječ o trećemu izdanju. Zamjetna je novina nastup Lječilišnog povjerenstva Lovran kao izdavača, a treba spomenuti i da je ovaj vodič jedini kojemu je tekst položen horizontalno, odnosno čiji je hrbat na užoj strani vodiča. Datiran je također prema popisu gostiju iz prethodne godine.²⁴ Ni u ovome vodiču nije navedeno mjesto izdanja, ali je zato zamjetna promjena tiskare, koja više nije u Rijeci nego u Innsbrucku²⁵.

Slika 2. Naslovnica Vodiča 1911.

Po vremenu tiskanja ovi vodiči spadaju u staru knjižnu građu, pa su već time ogledalo vremena u kojemu su nastali. Na tome možemo graditi

²⁴ Usp. Vodič 1914., str. 7.

²⁵ Na početku vodiča stoji: „Druck der Wagner’schen – k. k. Universitäts-Buchdruckerei – in Innsbruck“ (Vodič 1914., str. 3.) Vrlo je zanimljiva činjenica da se tiskare neprestano mijenjaju, a vodiči se naposljetku tiskaju čak i u Austriji.

osnovicu analize za ovakvu vrstu publikacija. Pitanje koje nas ovdje vodi jest: koji su to formalno-strukturalni elementi samih vodiča iz kojih se daju iščitati određene činjenice jednoga prošloga vremena? U tom su nam smislu, osim datuma tiska, prije svega bitni ovi podaci: priređivači, izdavači, tiskare, strukturacija sadržaja, izvedba tiska (količina stranica, vrsta i broj priloga) i sl.

Druga je podloga za analizu ona sadržajnoga tipa. Analiza samoga sadržaja može pomoći u rekonstruiranju povijesne zbilje koju nam on donosi, pri čemu su najzanimljiviji statistički podaci o gostima, vrsta osigurane zabave za goste, cijene usluga, turistička i prometna infrastruktura, osvrti o lokalnom stanovništvu, podaci o klimi, geološkim i geografskim osobitostima, zapisi o flori i fauni, izgled ambijenta (na fotografijama) i dr. Najadekvatnijim se pokazao, kako će kasnije biti istaknuto, kombiniran model obiju vrsta sadržajne analize: na horizontalnoj (analiza sadržaja pojedinog vodiča) i vertikalnoj (komparacija sadržaja svih vodiča) razini.

2. Formalna struktura vodiča: ogledalo vremena „između redaka“²⁶

Budući da nisu u većoj mjeri podložni pogrešnoj interpretaciji, formalni okviri pokazuju nerijetko pojave kakve su, barem načelno, bile.

Tako nam vanjština (struktura i izgled) može reći sljedeće: kakva je narav samog tiska vodiča kao publikacije, kako je strukturiran sadržaj, koliko je pažnje posvećeno prilagodbi korisniku (turistu) ponudom fotografija, karata i planova radi lakšeg snalaženja te koliko je zastupljen promotivni materijal, odnosno reklamni sadržaji i oglasi koji su korisnicima nudili različite usluge i sadržaje. O izdavačima i tiskarama pisali smo pri određenju i opisu korpusa istraživanja pa ih nećemo ponavljati.

2.1. Vrijeme i izvedba tiska

Sami vodiči nude odraz zbilje tiskarske djelatnosti na liburnijskom području. Prvi je vodič tiskan 1906. na 138 str., nešto je kraće izdanje 1908. na 63 str., da bi već 1909. izašlo poboljšano i nadopunjeno izdanje

²⁶ Analiza formalne strukture vodiča činila je okosnicu izlaganja predstavljena na znanstvenom skupu *Stoljetna tradicija zdravstvenog i kupališnog turizma u Lovranu: Sto godina od objavljivanja lovranskog Lječilišnog pravilnika (1909.–2009.)*, koji je održan u Lovranu 18. travnja 2009.

na 187 stranica. Godine 1911. izlazi revidirano izdanje, no na 64 stranice, a jednaka je obujma i treće izdanje, iz 1914. godine. Riječ je dakle ne samo o *kontinuiranu tisku od 1906. do Prvoga svjetskoga rata* već i o *tri izdanja u samo devet godina*. To upućuje na veliku promidžbu Lovrana u vrijeme kada se borio za svoje mjesto na turističkoj karti Austrijskog primorja.

Izvedba je tiska na zavidnoj razini. Vodiči su kvantitativno dojmljivi, ali i kvalitativno respektabilni. Neke su *naslovnice u boji*, a posebno su dojmljive one iz 1906. i 1911. godine. *Broj fotografija* (ne uključujući one na reklamama i uvodnicima, već samo one informativne – s pripadajućim opisom, legendom), čime su svi vodiči znatno obogaćeni te tako estetski primamljiviji i turistički reprezentativniji, *velik je* – 1906: 11, 1908: 8, 1909: 8, 1911: 12, 1914: 24. Pazilo se i na praktičnost, pa su svi vodiči *džepnog formata* (1906. i 1911: 13 x 21 cm, 1908. i 1909: 12 x 19 cm, 1914: 21 x 13 cm).

Posebno treba istaknuti *nekoliko planova i karata*, koji su kao izuzetno korisno pomagalo olakšavali snalaženje posjetiteljima u praćenju ponuđenih sadržaja. U vodiču iz 1906. ističe se velik, sklopiv, nekoliko puta veći od samog vodiča, Plan Lovrana (*Plan von Lovrana*), umetnut između poglavlja o Starome gradu i rasporedu vila na lovranskom području. Nad mnogim se ucrtanim građevinama uočavaju nazivi vila, no plan ne obuhvaća područja Ike i Medveje te lovransko zaleđe, već samo uže obalno područje Lovrana. U poglavlje o šetnicama i putovima, između stranica 94 i 95, umetnut je plan Ike, koji se područjem obuhvaćanja nadovezuje na prethodni plan u smjeru sjevera. Pri kraju je vodiča tiskana i karta Istre i Kvarnera, nakon iscrpna poglavlja o mogućim morskim izletima i putovanjima. Ostali vodiči nisu pratili ovaj u kartovnim i planskim priložima.

2.2. *Strukturacija sadržaja*

Što se strukture sadržajna dijela tiče, već nas prvi vodič (1906.) upoznaje s *izuzetno širokim tematskim rasponom* u nastojanju prikaza Lovrana kao „prijateljskog, mirnog mjesta“ (*Lovrana, freundlich, stiller Ort*²⁷):

- a) općenito o Lovranu kroz turistički promet (*Fremdenverkehr*), mogućnost nabavljanja smještaja (*Wohnungsbeschaffung*) i

²⁷ Naslov pjesme Fritza Trauthnigga tiskane na samom početku prvog vodiča, odmah nakon Seisova predgovora. Vodič 1906., str. 4.

- željezničke povezanosti (*Bahnverbindung*): str. 5–9;
- b) povijest (*Geschichte*): str. 10–17;
 - c) općinsko (komunalno) područje (*Gemeindegebiet*), kuće (*Häuser*) i broj stanovnika (*Bewohnerzahl*): str. 18;
 - d) Stari grad (*die Altstadt*): str. 20–24;
 - e) raspored (položnost) vila (*die Villen-Anlagen*): str. 25–38;
 - f) karakter regije (*landschaftlicher Character*): geološko stanje (*geologische Verhältnisse*) i more (*das Meer*): str. 40–46;
 - g) flora (*Flora*): str. 48–53;
 - h) fauna (*Fauna*): str. 55–62;
 - i) klima i meteorološke prilike (*Klima und meteorologische Verhältnisse*), konkretno temperatura (*Temperatur*), smjerovi vjetrova (*Windrichtungen*), tlak zraka (*Luftdruck*), oseka i plima (*Ebbe und Flut*) te vremenski razmak između mjesečeve kulminacije i najvišeg vodostaja mora (*Hafenzeit*): str. 64–68;
 - j) kupališne karakteristike Lovrana (*Lovran als Seebad*): str. 70;
 - k) indikacije i pravila za upotrebu kupališta u Lovranu (*Indicationem und Regeln für den Gebrauch des Seebades in Lovrana*): str. 71–74;
 - l) različite obavijesti (*verschiedene Auskünfte*), o pošti, liječnicima, ljekarnama, graditeljskim poduzetnicima, knjigovežnicama, sladoledarnicama, osiguravajućim tvrtkama, hotelima, restoranima, pansionima, kavanama, gostionicama, vilama itd.: str. 75–82;
 - m) o prometnim službama (*Verkehrswesen*) – željeznice (*Eisenbahnen*), parobrodi (*Dampfschiffe*), carska pošta (*K. k. Post*), kočije (*Stellwagen*), s pripadajućim cijenama prijevoza, uključujući i usluge barkajola (*Barkenführer*): str. 83–89;
 - n) o ostalim službenim cijenama (*sonstige Tarife*) – otpremanje robe (*Speditionen*), usluge nosača (*Dienstmänner*), kupališne cijene (*Badepreise*): str. 89–91;
 - o) zabavni sadržaji (*Vergnügungen*), izleti (*Ausflügen*) i putovanja morem (*Seefahrten*): str. 92–126.

Ostali su vodiči uglavnom pratili ovu strukturu, uz neke manje formalne i sadržajne izmjene i preinake, u vezi s kojima treba istaknuti one najvažnije. Izdanje iz 1908. nastoji maksimalno pojednostavniti vodič: mnoge su rubrike sjedinjene pod jednim naslovom, neke su reducirane, a sam tekstualni sadržaj smanjen za polovicu. Novinu koju

treba istaknuti u ovom vodiču predstavlja poglavlje *Sanitarno stanje* (*Sanitäre Verhältnisse*).

Drugo, poboljšano izdanje iz 1909. donosi ponovno iscrpan tekst (153 stranice!), zadržavajući načelno jednaku strukturalnu osnovicu sadržaja. Kao bitnu izmjenu u odnosu na prvo izdanje treba izdvojiti novo poglavlje *Narodni karakter* (*Volkscharacter*), u odnosu na prethodni vodič prošireno poglavlje *Sanitarno stanje* te novo poglavlje *Lječilišni statut za Lovran* (*Kurstatut für Lovrana*).

Izdanje iz 1911. jest ponovno skraćena verzija, ali sada drugog izdanja vodiča, u odnosu na koji nema bitnih novina. Uglavnom je riječ o skraćivanju sadržaja i pojednostavljivanju praćenja vodiča iznošenjem najosnovnijih informacija.

Treće izdanje (1914.) zadržava jednak (smanjeni) obujam i sadržajni kostur kao i prethodni vodič.

Količine su promotivnog materijala i reklama ponekad *nevjerojatne*: kao zaseban dio na kraju vodiča, ne računajući one raspršene po čitavu vodiču, godine 1906. izlazi 20 reklama na 8 stranica (str. 127–134), 1908. njih 28 na 17 stranica (str. 47–63), a 1909. otisnuta je 91 reklama na čak 31 stranici²⁸ (str. 154–184) (!). Godine 1911. nema zasebnog dijela za reklame, već su one raspršene kroz čitav vodič, a 1914. izlazi čak 28 reklama na samo 14 str. (str. 51–64). Neki su subjekti stavljali i po dvije reklame na jednoj stranici ili na više njih, dok su se drugi zadovoljavali manjim prostorom, dijeleći stranicu s jednim do tri druga reklamirana subjekta.

* * *

Sumirajući iznesene podatke u ovom poglavlju, možemo ustvrditi da je u sedam godina došlo do tiskanja prvog izdanja vodiča, njegove revidirane verzije, stvaranja nadopunjena drugog izdanja vodiča, revizije istog izdanja te trećeg izdanja, na čijih se 516 stranica tiskalo uz iscrpan tekstualni sadržaj ukupno 63 opisnih fotografija te čak nevjerojatnih 70 stranica zasebnog²⁹ promotivnog dijela vodiča sa 167 reklama. Teme koje se podastiru pred čitatelja (prvenstveno turista) dovoljno su široke da pruže kvalitetnu informaciju – tako saznajemo ponešto iz povijesti

²⁸ Govori li to možda o čitanosti vodiča? Moguće je naime da tako velik broj onih koji su se htjeli promovirati svjedoči o velikoj distribuciji (i čitanosti) vodiča te o svjesnosti činjenice da je to najučinkovitiji način reklamiranja i oglašavanja.

²⁹ Treba imati na umu da su u svim izdanjima vodiča reklame većinom raspršene, a u onome iz 1911., budući da ne sadrži poseban dio za njih, to je i jedini način tiskanja promotivnog materijala.

Lovrana i prirodnih osobitosti kraja, o klimi, flori i fauni preko kupališnih osobitosti samog mjesta i infrastrukturi pa sve do korisnih informacija o smještajnim kapacitetima, kupalištima, restoranima i zabavnim sadržajima. Mnogi su vodiči plod redukcije sadržaja na najosnovnije informacije za gosta. Sve to ukazuje na *trud oko potpune, cjelovite i reprezentativne promidžbe Lovrana početkom XX. stoljeća kroz tiskane materijale koji su očigledno prepoznati kao funkcionalan medij za tu svrhu.*

3. Sadržajna valorizacija: informacijsko bogatstvo vodiča

Tri su glavne razine na kojima možemo dobiti vrlo korisne informacije iz vodiča: tekst, fotografije i reklame. O rasporedu i formi tih dimenzija vodiča bilo je riječi prilikom govora o strukturaciji teksta. Sada se okrećemo sljedećem pitanju: kako sav taj sadržaj može poslužiti znanstveniku, prije svega povjesničaru, u upoznavanju s jednim prošlim vremenom? Izdvojiti ćemo nekoliko osnovnih smjernica kojima bi valorizacija sadržaja vodiča trebala ponajprije započeti, odnosno nekoliko domena za koje su vodiči prvoklasan izvor informacija: povijest turizma, povijesna demografija, povijest prometa, povijest umjetnosti i urbanizma, povijest prometa, bioraznolikost i prirodne osobitosti, povijest svakodnevice i povijest kulture. Budući da su sva kasnija izdanja revizije ili dopune prvoga izdanja, temelj za analizu predstavlja upravo prvo izdanje, koje je okosnica valorizacije te referentna točka daljnje komparacije ostalih izdanja vodiča i njihove informativne novosti i važnosti. No nezaobilazna je i komparacija s ostalim vodičima pri njihovoj valorizaciji kao povijesnih izvora, s obzirom na to da povjesničara osim činjenica određenog vremena zanimaju napose tijek i razvoj određenih pojava (razvoj institucija, povećanje broja stanovništva itd.).

Kako se u vodičima pokušava dati pregled čitave lovranske povijesti od rimskog doba do poraza Napoleona i povratka Lovrana pod austrijsku krunu,³⁰ povjesničar bi ponajprije u poglavlju *Povijest* mogao tražiti korisne informacije o prošlosti Lovrana i mnogo bi ih možda i pronašao. No riječ je o popularnom štivu koje preuzima mnoštvo legendi i priča prezentirajući ih kao povijesne činjenice, stoga pri preuzimanju

³⁰ Tako se u vodiču govori primjerice o mogućim rimskim vilama na području Lovrana, spominje se poznati Anonim iz Ravene, govori se o mnogim barbarskim plemenima koja su ostavila trag na ovom području, zatim o dolasku Slavena, o Idrizijevu spominjanju Lovrana, o nekim elementima srednjovjekovne organizacije grada, o izmjeni vlasti, o mletačkim razaranjima grada itd. Usp. Vodič 1906., str. 10–17.

tih navoda o općoj povijesti Lovrana treba biti oprezan. Tematiziranje povijesti u vodiču može za znanstvenika biti u najboljem slučaju poticaj za daljnja istraživanja i kritičku provjeru spomenutih podataka te odraz svijesti koja je tada postojala o vlastitoj³¹ prošlosti, no najvredniji su znanstveni izvor ipak ostali dijelovi vodiča, koji donose neposredan odraz zbilje vremena u kojemu nastaju. Upravo ćemo na te elemente povijesne zbilje u nastavku usmjeriti svoju pozornost.

3.1. Povijest turizma

Prije svega, vodiči pružaju plodnu podlogu problematiziranju zdravstvenog i kupališnog, ali i turizma Lovrana i Lovranšćine općenito. Uz konkretne podatke o plažama i pravilima ponašanja na njima sadrže i mnoge podatke o klimi, lječilišnim osobitostima kraja, brojne informacije o liječnicima te reklame bolnica i drugih lječilišnih ustanova. Tu su i podaci o zabavnim i ostalim sadržajima (izleti, putovanja, šetnice) kojima se gostima pokušalo uljepšati boravak u Lovranu. Brojne obavijesti o restoranima, gostionicama, hotelima i sl. pružale su širok dijapazon mogućnosti svakome turistu. Brojnost i raznovrsnost aranžmana upućuje na pravu turističku tvornicu koja je ravnopravno parirala svim ostalim turističkim destinacijama „Austrijske rivijere“³². U vodičima se nalaze i podaci o prometu gostiju te cijenama pojedinih usluga. Posvetimo se dublje samom sadržaju, ponajprije prvoga izdanja vodiča.

Predgovor Eduarda Seisa prvomu izdanju vjerojatno je najbolji početak ovakve analize, a zaslužuje biti donesen u cijelosti:

Ovom vodiču, koji pišem – potpuno nesebično – samo da bih javnosti svrnuo pažnju na naš lijepi Lovran, ne dodajem nikakvu popratnu riječ; on treba primjereno govoriti upravo sam za sebe.

No kada sam usprkos tome ipak nekoliko riječi stavio naprijed, to me nagoni na dužnost da zahvalim ovdje dvjema osobama koje su imale stvarnu zaslugu u njegovu ostvarenju.

To su:

načelnik grada Lovrana³³, gospodin *Ferdinand von Persich*,

³¹ Napominjem vlastitoj, jer je glavni Seisov suradnik za povijesne podatke bio upravo tadašnji načelnik Općine Ferdinand von Persich, što će biti spomenuto i u nastavku. To je važan moment u nečemu što bih nazvao autopercepcija Lovrana, odnosno percepcija Lovrana iz perspektive samih njegovih žitelja. Usp. bilj. 34 i njoj pripadajući citat.

³² Izraz „Austrijska rivijera“ (*österreichische Riviera*) koristi i sam Seis u prvoj rečenici vodiča. V. Vodič 1906, str. 5.

³³ Seis koristi ovdje izraz „Podestà der Stadt Lovrana“ (Vodič 1906., str. 4), no kasnije u vodiču

koji mi je na ljubazan način pomagao pri priopćenjima službenih i povijesnih podataka, te

liječnik praktičar opće medicine, gospodin dr. *Albin Eder*, koji je, kao dugogodišnji poznavatelj klimatskih prilika Lovrana te kao liječnik prijatelj i savjetnik svih tih brojnih osoba koje su ovdje tražile i pronašle liječenje, u poglavlju „Indikacije i pravila upotrebe kupališta u Lovranu“ mogao ponuditi svoje bogato liječničko iskustvo i tako je značajno uvećao vrijednost knjige.

Obojici gospodina srdačno zahvaljujem na njihovoj ljubaznoj suradnji.³⁴

Teško je iz ovoga odrediti sa sigurnošću Seisovu motivaciju u stvaranju vodiča, no nekoliko je nepobitnih činjenica. Seis već uvodnim riječima promovira Lovran, govoreći o njemu kao lijepome, a iskazuje i bliskost s njim nazivajući ga svojim³⁵. Uočavamo i podatak o njegovim glavnim suradnicima koji su mu davali potporu i pomagali u stvaranju vodiča, a riječ je o dvjema uglednim ličnostima tadašnjeg Lovrana: gradonačelniku i liječniku.

Važan je i podatak o doprinosu Dioničkog društva „Quarnero“, koje na prvoj stranici promovira Lovranšćinu prezentirajući mnoge odlike i karakteristike koje krasi ovaj kraj. To je učinjeno očigledno u horizontu koristi koju bi od uspjele promidžbe trebalo imati samo Društvo s obzirom na to da se bavilo preprodajom zemljišta. Nakon upućivanja da se Društvo „Quarnero“ bavi uređenjem lječilišta te gradnjom vodovoda od visokih izvora s Učke prema Lovranu, Opatiji i Voloskom, ističe se da je u Lovranu riječ o ponudi zaokruženih (parceliziranih) zemljišnih posjeda koji se nalaze na prostoru idealnih prirodnih, zdravstvenih i estetskih kvaliteta (koje se iscrpno navode). Naposljetku slijedi informacija gdje se može dobiti obavijest o kupovini zemljišnih posjeda.³⁶ Ovi su podaci još jedna potvrda djelatnosti Društva „Quarnero“ i upotpunjuju sliku o tom presudnom ulagaču u razvoj lovranskog turizma.

U predgovoru Vodiča 1908. Eduard Seis donosi nekoliko korisnih informacija. Saznajemo da je najvećoj publici Lovran i dalje „izuzetno

koristi izraz „Burgermeister von Lovrana“ (usp. npr. Vodič 1906., str. 6).

³⁴ Vodič 1906., str. 4.

³⁵ O romantičarskom duhu tekstova austrijskih autora o Istri (ali i Kvarneru i Dalmaciji) te tendenciji ideologiziranja, idealiziranja i egzotiziranja pejzaža, ljudi i običaja iz tog kraja v. u Nikočević, Lidija, *Iz „etnološkog mraka“: Austrijski etnografski tekstovi o Istri s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Pula, 2008., na v. mj.

³⁶ Usp. Vodič 1906., nepaginirana stranica pri samom početku, na poledini fotografije Lovrana (nulta stranica).

nejasan pojam“, dok su za Opatiju barem čuli. Da bi tomu doskočio, Seis je priredio „nakon osnivanja Mjesne grupe Lovran Zemaljskog udruženja za pojačanje prometa stranaca za austrijsku obalu – ovaj prospekt, koji je zbijen izvadak iz [njegova] velikog *Vodiča kroz Lovran*“³⁷. Upućuje čitatelja da s posebnom pozornosti pogleda dva poglavlja: o indikacijama i pravilima upotrebe kupališta te o klimi i meteorološkim karakteristikama, kao pokazateljima da „naše lječilišno mjesto ima sve razloge da zadovolji svojom klimom“, to više što ljeti u popodnevnim satima maestral donosi osvježenje, a zimi njegovi zaklonjeni predjeli imaju od 0,5 °C do 2 °C višu temperaturu od susjedne Opatije.³⁸ I u predgovoru *Vodiča* 1909. ističe važnost dvaju spomenutih poglavlja, koja su ostala „potpuno neizmijenjena“³⁹. *Vodič* 1911. i 1914. u predgovoru ne donose nikakve značajne izmjene te su praktički svojim sadržajem identični prethodnom izdanju. Ono što treba istaknuti na temelju pogleda na Seisove predgovore vodičima jest činjenica da je, za razliku od prvoga vodiča, u svim ostalima jasno isticana važnost obraćanja pažnje na to kojim bolestima pogoduje lovranska klima i kakve su klimatske karakteristike lovranskog područja. Time je već na samom početku istaknut glavni adut Lovrana kao turističkog mjesta, a to su njegove lječilišne i zdravstvene karakteristike, kojima ne samo da može parirati susjednoj Opatiji već joj i ozbiljno konkurrira pogodnijim karakteristikama. Moglo bi se reći stoga da je pisanje drugih vodiča krenulo s ponešto agresivnijom promidžbom, odnosno da se nastojalo gosta još izravnije, na samom početku vodiča, uputiti na one dijelove vodiča koji bi mogli biti presudni u njegovu odabiru Lovrana za mjesto odmora i uživanja, ali i liječenja.

Tri za povijest turizma važne informacije nalaze se već u prvome poglavlju prvoga izdanja vodiča. Prva je popis stranih gostiju koji su se zadržali u Lovranu, po godinama, od 1897. godine. Popis se vršio računajući od 1. listopada prethodne do 30. rujna sljedeće godine, a uz broj osoba saznajemo i koliko je od njih bilo muških, a koliko ženskih. Popis donosimo u Tablici 1.⁴⁰

³⁷ *Vodič* 1908., str. 3.

³⁸ *Usp. Vodič* 1908., str. 3–4.

³⁹ *Vodič* 1909., str. 3.

⁴⁰ *Vodič* 1906., str. 6.

Godina	Broj osoba	Muškarci	Žene
1897.	252	122	130
1898.	582	288	294
1899.	732	351	381
1900.	767	359	408
1901.	1180	570	610
1902.	1699	822	877
1903.	2025	947	1078
1904.	2254	1073	1181
1905.	2286 ⁴¹	1091	1195

Tablica 1. Popis gostiju iz Vodiča 1906.

Primjetan je pojačani porast gostiju iz godine u godinu te konstantan veći priljev ženske populacije u odnosu na mušku⁴². Druga je značajna informacija napomena da raspoloživi smještajni kapaciteti ne prate rastući priljev gostiju usprkos pojačanoj izgradnji. Treći za povijest turizma koristan podatak iz ovog poglavlja napomena je o dvjema glavnim sezonama posjeta gostiju: na proljeće, od veljače do svibnja, te na ljeto, od srpnja do rujna.⁴³

Ostali vodiči nadopunjuju popise gostiju do godine prethodne onoj kada su tiskani. Stoga se možemo poslužiti Vodičem 1914. za dobivanje slike o broju gostiju do 1913. godine, a koliko je od toga bilo muških, odnosno ženskih posjetitelja možemo dopuniti tek za sljedeće tri godine na temelju podataka iz Vodiča 1909., budući da ostali ne donose te brojke. Sve te podatke donosimo u Tablici 2.⁴⁴

Kao nadopuna informaciji o broju stranih gostiju, važna je reklama nakladničke kuće Franz J. Schmid postavljena tik do one Društva „Quarnero“, na kojoj možemo iščitati ponešto o tome iz kojih zemalja najčešće pristižu gosti. Tako nam reklama, nakon opisa tiskarskih proizvoda koji se nude, preporuča u ponudi „njemačku, englesku, talijansku, hrvatsku, poljsku, rusku i mađarsku beletristiku“⁴⁵. Uz izbor odredišta na koje se usredotočio vodič kada preporuča najkraće rute

⁴¹ Blažević navodi za 1905. godinu ukupan broj 2256 gostiju. Blažević, Ivan, nav. dj., str. 273.

⁴² Ovaj je odnos između muških i ženskih posjetitelja intrigantan. Neka buduća studija koja bi se bavila brojem gostiju trebala bi uzeti u obzir tu činjenicu i rasvijetliti njezine uzroke.

⁴³ Na i. mj.

⁴⁴ Usp. Vodič 1909., str. 8 i Vodič 1914., str. 7.

⁴⁵ Vodič 1906., nepaginirana prva stranica.

do Lovrana, o čemu govorimo kasnije u poglavlju o prometu, ovaj je podatak indikator na koje se goste tržišno ciljalo, a u vezi s tim koji su gosti (iz kojih zemalja) bili možda najbrojniji korisnici turističkih usluga i sadržaja.

Godina	Broj osoba ⁴⁵	Muškarci	Žene
1906.	2977	1314	1663
1907.	3877	1833	2044
1908.	5009 ⁴⁶	2546	2463
1909.	6623		
1910.	8733 ⁴⁷		
1911.	8957		
1912.	10716		
1913.	11950		

Tablica 2. Popis gostiju iz Vodiča 1914. nadopunjen podacima iz Vodiča 1909.

U poglavlju *Lovran kao kupališno mjesto* doznajemo da je Lovran posljednjih godina doživio golem uzlet kao kupališno mjesto te da je sve veći priljev gostiju u kasno ljeto. Pritom važnu ulogu igra visok salinitet Jadrana, koji utječe na temperaturu vode i čini je podobnom za kupanje čak i u rujnu i listopadu. Prosječne mjesečne temperature mora kreću se od najmanje 7,3 °C u siječnju do najveće 26,5 °C u srpnju (v. Tablicu 3). Preko analize profesora Buchnera, preuzete iz opatijskog turističkog vodiča Juliusa Glaxa, čitatelj se podrobnije upozna s kemijskim

⁴⁶ Ivan Blažević, na temelju drugih izvora, navodi drugačije podatke o ukupnom broju gostiju – 1906.: 2649; 1907. i 1908.: nepoznat podatak; 1909.: 5621; 1910.: 8936; 1911.: 8742; 1912.: 10716; 1913.: 11915. V. Blažević, Ivan, nav. dj., str. 273. Pri prikazu gostiju do 1906. oslonio se na lokalni izvor (opatijske novine) koji je očito bio dostupan i Seisu (ili je crpio podatke s istog mjesta kao i te novine), na što nam ukazuje identičnost podataka. Za ostale se godine Blažević koristi drugim izvorima (statističkim priručnicima) i tada nastaju odstupanja. Držim stoga da je Seis imao dostupnije podatke, odnosno pouzdanije negoli su to imali statistički uredi u Beču, što je očito i Blažević imao u vidu služeći se za ranije godine izvorom nastalim na samoj Liburniji. Dodatni je razlog uzimanja Seisa kao pouzdanijeg izvora navođenje podataka i za 1907. i 1908. te dosljednost u svim vodičima, uz tek iznimna odstupanja (v. bilj. 46 i 47). No ono što začuđuje jest činjenica da Blažević nije uzeo u obzir podatke iz Seisova 2. izdanja vodiča kao korektiv, iako ga navodi u popisu korištene literature (v. isto, str. 341). Tu također valja biti oprezan jer autor navodi da je riječ o vodiču iz 1906., no prema naslovu i oznaci da je riječ o drugom izdanju ipak se zasigurno radi o Vodiču 1909.

⁴⁷ Zanimljivo je to da Vodič 1911. i Vodič 1914. navode za ukupan broj 1908. godine 4933 gostiju.

⁴⁸ Vodič 1911. navodi za ukupan broj 1910. godine 9000 gostiju.

sastavom mora.⁴⁹ Kada govorimo o Lovranu kao kupalištu, ne mogu se zaobići informacije o kupališnim cijenama, koje su precizno navedene za dva lovranska kupališta prema različitim kriterijima.⁵⁰

Mjesec	Srednja temp. mora (°C)	Mjesec	Srednja temp. mora (°C)
Siječanj	7,3	Srpanj	26,5
Veljača	7,5	Kolovoz	25,2
Ožujak	9,4	Rujan	20,1
Travanj	13,3	Listopad	16,1
Svibanj	17,8	Studenj	12,5
Lipanj	23,1	Prosinac	9,5

Tablica 3. Srednje mjesečne temperature mora

Preporuke se liječnika razlikuju te je teško ponuditi indikacije za zadržavanje oboljelih u nekom lječilišnom mjestu, jer nekima naprosto ne mora odgovarati klima i podneblje te se čak njihovo stanje može i pogoršati, ovisno i o godišnjem dobu posjeta. Međutim nekoliko je karakteristika Lovrana ipak u tom smislu nezanemarivo. Lovranska klima i upotreba kupališta pogodni su:

- za liječenje bolesti poput skropuloze, rahitisa, anemije, različitih stadija sifilisa,
- za liječenje bolesti krvnih žila, dišnog sustava, probavnog sustava, živaca,
- za oporavak (rekonvalescenciju) nakon teških oboljenja i kirurških zahvata.

Različite su kure koje liječnici propisuju za pojedine bolesti: od pukog odmaranja na svježem zraku i miru preko kupanja u moru i u toploj morskoj vodi do šetnji uz more i planinarenja, uzimajući pritom u obzir pogodnost određenog godišnjeg doba i klimatskih prilika za liječenje određene bolesti.⁵¹ Ovi su podaci važni ne samo za sagledavanje razvoja Lovrana u smjeru lječilišnog i zdravstvenog turizma već donose i važne informacije za povijest medicine ovog kraja, s obzirom na to da je velik

⁴⁹ Usp. Vodič 1906., str. 70.

⁵⁰ Usp. Vodič 1906., str. 91. Osobito je vrijedna kasnija nadopuna ona iz Vodiča 1911., u kojoj je uz kupališta i cijene dodana i ponuda lječilišnih kupališnih tretmana, koja je doista bila bogata, uključujući primjerice vodene kure, kupanje uz električne podražaje, inhalacije itd. Usp. Vodič 1911., str. 47–48.

⁵¹ Opširnije v. u Vodič 1906., str. 71–74.

prostor posvećen opisu pojedinih bolesti i utjecaja klimatskih prilika na njih te različitim liječničkim preporukama i mišljenjima.

Da je Lovran ozbiljno krenuo u izgradnju svoje promidžbe kao odredišta lječilišnog turizma, svjedoče i jedna kratka napomena te upozorenje u svim kasnijim vodičima. Napomena sadrži informaciju da se 1908. godine „liste raspoloživih stanova, soba itd. mogu redovito dobivati, do otvorenja već namjeravanog smještajnog biroa [*Wohnungsbureaus*], kod gospode carskog savjetnika Eduarda Seisa i hotelskog direktora B. Waktora, obojice u Lovranu“, a na svaki „zahtjev te će liste biti rado poslane“.⁵² Već su se od sljedeće godine te liste mogle dobiti od novoosnovanog Lječilišnog povjerenstva.⁵³ Upozorenje se pak odnosi na usmjeravanje pozornosti na činjenicu da se u „interesu ovdje prisutne lječilišne publike“⁵⁴, odnosno „održavanja povoljnog zdravstvenog stanja našeg lječilišnog mjesta neće izdavati smještaj osobama koje su zaražene tuberkulozom ili nekom drugom zaraznom bolesti, poput difterije, hripavca, šarlaha, ospica i sl.“⁵⁵ Iz ovoga je jasno nastojanje da se Lovranu osiguraju uvjeti za održanje statusa lječilišnog mjesta, ali i sustavna briga, prije svega u sklopu rada Lječilišnog povjerenstva, o smještaju gostiju, čiji je broj, kako smo vidjeli, rastao iz godine u godinu.

U istom poglavlju nalazi se vrlo iscrpan i pregledan popis raznih korisnih informacija koje bi turistu mogle biti potrebne. Na prvome su mjestu podaci o državnim (kotarska vlast, kraljevska i carska pošta) i lokalnim službama (lovranska općinska uprava). Zatim slijedi popis četiriju gradskih liječnika, spomenuta je jedna ljekarna, građevinski obrt, nakladnička kuća, tvornica leda, navedene su četiri osiguravajuće tvrtke, podatak o plinskoj i električnoj rasvjeti te jedna prodavaonica duhanskih proizvoda. Glavni dio čini temeljna ugostiteljska ponuda: šest hotela, dvadeset i tri pansiona u sklopu vila, pet restorana, dvije kavane, osam gostionica te sedamdeset i dvije vile.⁵⁶ U svakom su vodiču takve obavijesti nadopunjavane te se može dosta jednostavno pratiti razvitak Lovrana kao turističkog mjesta, upravo prateći njih. Najvažnije nadopune

⁵² Vodič 1908., str. 6.

⁵³ Vodič 1909., str. 9. To je bila i kasnija praksa, barem do Prvog svjetskog rata (v. Vodič 1911., str. 9 i Vodič 1914., str. 7).

⁵⁴ Vodič 1908., str. 6; Vodič 1911., str. 9.; Vodič 1914., str. 7–8.

⁵⁵ Vodič 1909., str. 9.

⁵⁶ Usp. Vodič 1906., str. 75–82.

koje treba izdvojiti jesu ona o Lječilišnom povjerenstvu⁵⁷, o Mjesnoj grupi Lovran Zemaljskog udruženja za pojačanje prometa stranaca za austrijsku obalu⁵⁸, zatim su dodane obavijesti o katoličkom svećeniku, narodnim školama, novim liječnicima u Lovranu, učitelju, novim graditeljima te posredničkom uredu za kupovinu nekretnina, iznajmljivanje kuća i stanova, a znatno je povećan i broj ugostiteljskih objekata.⁵⁹ Ove nam informacije nude nekoliko vrijednih povijesnih podataka. Na prvome mjestu upoznaju nas sa strukturom kotarskih i lokalnih vlasti, navodeći ne samo glavne ljude i njihova sjedišta već i broj zaposlenika u pojedinim službama, što je važno za povijest organizacije vlasti. Zatim je tu popis liječnika, uz koji su navedena njihova sjedišta i radno vrijeme, što nam govori o razvijenosti zdravstvene organizacije u Lovranu, koja je bila preduvjet za razvoj jednog lječilišnog mjesta. Doznajemo i podatke o mnogim drugim urbanim sadržajima, poput ljekarne i prodavaonice duhanskih proizvoda, koje su u funkciji dodatne turističke ponude. Za povijest turizma osobito je važan podatak o Lječilišnom povjerenstvu i Mjesnoj grupi Lovran, s iscrpnim navodom njihove radne strukture i članova⁶⁰. Središnju važnost imaju podaci o ugostiteljskim objektima koji su pregledno navedeni, čiji je smještaj opisan te je uz mnoge vile navedeno i ime njihova vlasnika.

Za povijest turizma važne su – uz cijene prijevoza putnika (o kojima je kasnije riječ) – cijene mnogih drugih usluga koje su se nudile posjetiteljima. Tako su navedene i mogućnosti prijevoza robe i pošte, cijena prema težini tereta, načinu prijevoza i udaljenosti. Interesantno je da se na istome mjestu nude i usluge nakon samog prijevoza robe, a cjenik se razlikuje prema naravi posla (lakši posao, teži posao, čuvanje bolesne

⁵⁷ Lječilišna je komisija, navodi se, za predstojnika imala dr. Albina Edera, za zamjenika predstojnika G. B. Zupana (koji je bio ujedno i gradonačelnik tada), za blagajnika Nicolò Pegana, a članovi su bili: Benjamin Battestin, Nicolò Cech, Alfonso Cercich, dr. E. Constantini, Antonio Gelletich, dr. Peter Korporich (okružni liječnik), Johann Lemesich (općinski liječnik), Arthur Mayer (carski savjetnik), Koloman Odor, Emilio von Persich, Eduard Seis (carski savjetnik), Francesco Vellusich, Bernard Waktor (hotelski direktor), dr. Alois Žnidarič (kraljevski i carski notar). Usp. Vodič 1909., str. 83.

⁵⁸ Njezin je predsjednik bio, prema navodu, dr. Albin Eder, dopredsjednik Eduard Seis, glavni tajnik Bernard Waktor, blagajnik dr. Ludwig Loew, tehnički savjetnik Emilio von Persich, a članovi su bili: Arthur Mayer, Iginio von Persich, Johann Schwarz, Rudolf Zipera, dr. Alois Žnidarič. Usp. Vodič 1909., str. 83–84.

⁵⁹ Usp. Vodič 1909., str. 83–90.

⁶⁰ Iako treba biti oprezan pri njihovu preuzimanju, jer se sam Seis pokazuje nepreciznim u pojedinim navodima, čak i unutar istog vodiča. Usp. primjerice navod dr. Aloisa Žnidariča koji se pojavljuje u dva različita oblika. V. bilj. 57 i 58. Stoga je jedini korektiv arhivska građa o tim dvama udruženjima. Usp. prilog S. Simper objavljen u ovom *Zborniku*.

osobe), prema količini posla (prvi je sat plaćen drugačije od sljedećih, duži zadaci imaju posebne tarife, različito se vrednuje noćni i dnevni rad, odnosno rad ljeti i rad zimi).⁶¹ Tu se mogu pronaći dragocjeni podaci ne samo o dopunama turističke ponude već i o uređenosti najamnog rada te napose o mogućim honorarnim poslovima lokalnog stanovništva kojima je to mogao biti značajan izvor prihoda. Ovo mjesto može ujedno biti poticaj otvaranju nekih pitanja iz povijesti svakodnevnog života jednog najamnoga radnika, nosača ili pak glasnika.

Ne mogu se izostaviti ni brojni ponuđeni zabavni sadržaji, izleti i morska putovanja kojima je Lovran bio polazište kao dodatna turistička ponuda.⁶² Šetnice i izleti u prirodu bili su poseban sadržaj za posjetitelje takvih interesa.⁶³ Podaci sadržani u opisima tih izletničkih putova i šetnica ne govore samo o njihovoj prezentaciji i iskorištavanju u turističke svrhe, kao dodatne ponude gostima, već i o razini uređenosti šumskih staza, o markacijama, o najkorištenijim putovima. Uza sve to, pri opisima pojedinih staza, odnosno njihova protezanja, dobivamo vrijedne podatke o brojnim toponimima na Lovranštini i Opatijskom krasu. Ponuđeni su njemački nazivi i talijanske inačice, a na brojnim mjestima navedeni i autohtoni toponimi, napose kod naziva pojedinih brdskih vrhova te naziva sela i zaselaka.

Posebno mjesto zauzimaju morski izleti, a prema vodičima je vidljivo da su gostima na raspolaganju bila mnoga odredišta. Organizirani su izleti parobrodom za Rijeku, Crikvenicu, Kraljevicu i Bakar, Plomin, Labin, Cres, Mali Lošinj, Krk, Rab i Pulu, a gostu su na raspolaganju odmah i osnovne informacije o sadržajima spomenutih odredišta, napose onih kulturnih, prirodnih i ugostiteljskih. Bilo je organizirano i nekoliko

⁶¹ Usp. Vodič 1906., str. 90–91.

⁶² Tako je gost za proljetne i ljetne sezone mogao posjetiti glazbena zbivanja i plesna kola u Hotelu „Villa Lovrana“ ili odigrati tenis ispred istog hotela. Gosti su se mogli baviti udičarenjem sa stijena ili iz čamaca, slikanjem pitoresknog krajolika te amaterskom fotografijom. Fotografije su mogli odmah razviti kod lovranskog fotografa, ujedno i pružatelja usluge izrade umjetničkog fotografskog portreta (usp. Vodič 1906., str. 92–94).

⁶³ Diferencirana su na sjeveru tri puta/šetnice iz samog Lovrana (sjeverni put, šetnica prema Iki, šetnica prema Opatiji) te još devet dalje iz Opatije (perivoj Franje Josipa, šumski put kralja Karla, promenada kralja Karla s dva odvojka, put od vrha Aurora prema Rukavcu, put prema Veprincu, na koji se moguće uključiti iz nekoliko različitih lokacija, prema Voloskom, prema Matuljima, prema Kastvu), a svaka je šetnica ukratko i opisana (usp. Vodič 1906., str. 94–98). Opisane su i šetnice/putovi južno od Lovrana, i to šest njih (prema Medveji, prema Kraju, prema Mošćenicama, prema Brseču, prema Labinu i Plominu te put na vrh Učke). Posebno mjesto zauzima put na Učku, na koju se kretalo s pet mogućih lokacija: Ike, sjevernog dijela Lovrana, lovranskog Starog grada, Matulja i Medveje. Svi su ti putovi također opisani (usp. Vodič 1906., str. 99–104).

dužih morskih putovanja: za Trst, Veneciju, Anconu i Dalmaciju do Kotora (uključujući posjete Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu, Hvaru, Visu, Korčuli i Dubrovniku).⁶⁴ To pokazuje razinu turističke organizacije u povezivanju s drugim odredištima i ponudi dodatnih sadržaja njegovim posjetiteljima. Opisi svih ponuđenih odredišta nude impresivan broj informacija i o drugim turističkim mjestima, a pri kraju vodiča, nakon sadržaja i tiskarskih ispravaka, otisnuta je i karta Istre i Kvarnera radi lakše orijentacije turista.⁶⁵ Sve to ukazuje na intenzivan i organiziran trud na širem, regionalnom razvoju turizma i umrežavanju turističkih djelatnosti.

3.2. Povijesna demografija

Izuzetno su nam korisni podaci koji bi se mogli podvesti pod kategoriju povijesne demografije. Na prvom je mjestu broj i kretanje broja stanovništva. Iako je poglavlje *Općinsko područje, kuće i broj stanovnika* najkraće u svim vodičima, sadrži mnogo vrijednih informacija. U njemu saznajemo da 1906.⁶⁶ Općinskom području Lovran pripadaju sam grad Lovran (*Stadt Lovrana*) i Ika, zajedno s 200 kuća, zatim Sveti Francišk (*S. Francesco*) sa 189 kuća, Oprić (*Opritz*) s 251 kućom i Tuliševica (*Tulissevica*) sa 164 kuće. U te 804 kuće prebiva ukupno, navodi se dalje, 3720 osoba na vrlo protegnutu području, koje se pruža od udolinskog usjeka u Iki do jarka Cesare, odnosno od mora pa djelomično do brežuljaka Učke. Istaknuto je da užem Lovranu pripada gusto zbijen Stari grad sa 159 kuća, na koji se priključuju 53 vile, koje se protežu sjeverno do Ike i južno jednim velikim dijelom ceste prema Medveji.⁶⁷

Svi ostali vodiči sadrže nadopune, a te važne informacije omogućuju praćenje kretanja stanovništva. Raste broj stanovnika i broj kuća. Iscrpni su podaci broja stanovnika za sva gradska područja navedeni samo u dva najopsežnija vodiča (1906. i 1909.), dok ostali navode samo ukupan

⁶⁴ Vodič 1906., str. 104–126.

⁶⁵ Kartu sadrži samo prvi vodič. V. Vodič 1906., pri samom kraju, iza stranice 138, nepaginirana stranica.

⁶⁶ Kao godinu na koju se navedeni broj stanovnika odnosi uzimam onu u kojoj je tiskan vodič: iako je možda broj stanovnika mjeren na temelju podataka iz prethodne godine, vrlo je vjerojatno da je to u krajnjoj liniji minimalno stanje stanovništva u tekućoj godini.

⁶⁷ U ovom poglavlju saznajemo i podatke o općinskom području: na sjeveru lovranska općina graniči s Općinom Veprinac (*Gemeinde Veprinaz*), a na jugu s Općinom Mošćenice (*Gemeinde Moschienze*). Najbliža je općina s one strane Učke ovom području Općina Vranje (*Gemeinde Vragna*). Usp. Vodič 1906., str. 18.

broj kuća i stanovnika. Opći su podaci prikazani u Tablici 4⁶⁸, na temelju kojih se može uočiti rast broja kuća i stanovništva u lovranskoj općini, na što je bez sumnje povoljno djelovao turistički razvitak.

Godina	1906.	1908.	1909.	1911.	1914.
Broj kuća	804	806 ⁶⁹	804 ⁷⁰	860	909
Broj stanovnika	3720	3900	3905	4426	4451

Tablica 4. Podaci o broju kuća i stanovnika iz vodiča

Postoji još jedna domena koju ćemo uključiti u govor o povijesnoj demografiji, a vezana je uz strukturu stanovništva. U poglavlju *Karakter naroda (Volkscharakter)* doznajemo: „Dok u gorskim mjestima prevladava slavenska nacija, u samom Lovranu dominira talijanski element.“⁷¹ Vezano uz strukturu stanovništva, nije zanemariv podatak o narodnim školama, a koji potvrđuje tvrdnju iz netom iznesena citata. Tako saznajemo da su već 1909. godine postojale tri narodne škole s dvostruko većim brojem talijanskih razreda u odnosu na hrvatsku, odnosno njemačku školu.⁷²

3.3. Povijest umjetnosti, arhitekture i urbanizma

Starom gradu posvećeno je čitavo sljedeće poglavlje. Tekst nas vodi od morskog ulaza u užu gradsku jezgru (*Porta Marina*) „preko neobične zbrke uličica i kuća“⁷³, koje najvećim dijelom nose „venecijanski karakter“⁷⁴, te krećući se uzbrdo, nizbrdo, preko stijena i kamenih stepenica, pratimo put sve do gradskog trga, kojemu je posvećeno najviše pažnje. Govori se o župnoj crkvi (Sv. Jurja) i pripadajućem joj

⁶⁸ Usp. Vodič 1906., str. 18; Vodič 1908., str. 12; Vodič 1909., str. 18; Vodič 1911., str. 17 i Vodič 1914., str. 12.

⁶⁹ Navodi se preciznije da grad Lovran (uže područje Lovrana) i Ika imaju 200 kuća, Sveti Francišk 189, Oprić 251 i Tuliševica 164. Usp. Vodič 1906., str. 18.

⁷⁰ Navodi se također preciznije, no sada u potpuno drugačijim grupacijama: Sveti Francišk i grad Lovran imaju 375 kuća, Oprić i Ika 263, a Tuliševica 166. Ne začuđuje toliko što broj kuća u odnosu na 1906. nije porastao koliko što je njihov broj u odnosu na 1908. pao. Imajući naime u vidu jedino područje koje možemo jasno pratiti – Tuliševicu, uočavamo porast za dvije kuće u odnosu na 1906., a ako tomu pridodamo i značajan porast stanovnika u odnosu na tu godinu, razlozi za sumnju u taj podatak rastu.

⁷¹ Vodič 1909., str. 24.

⁷² Talijansku su školu pohađala četiri razreda učenika, a imala je četiri učitelja. Hrvatsku su školu pohađala dva razreda, a imala je dva učitelja. Njemačku su školu pohađala također dva razreda učenika, no broj učitelja nije naveden. Usp. Vodič 1909., str. 84.

⁷³ Vodič 1906., str. 20.

⁷⁴ Na i. mj.

zvoniku, o patricijskoj kući nasuprot njoj s prikazom sv. Jurja kako ubija zmaja, o crkvi Sv. Ivana i kućama oko nje, koje su većinom okružene brajdama vinove loze. Dosta je prostora posvećeno gradskoj kuli, na nju nadograđenu sjedištu općinske vlasti (vijećnica, gradonačelnikov ured) te pripadajućoj loži. Spominje se mramorna ploča postavljena povodom 50. obljetnice vladavine Josipa I. na pročelje vijećnice, stablo ladonje pod kojim je često zasjedalo gradsko vijeće i vodile se sudske rasprave, a naposljetku je spomenuta i mramorna ploča postavljena povodom posjeta kralja Fridricha Augusta II. preko puta gradske kule i lože na obližnjem vrtnom zidu.⁷⁵

U sljedećem poglavlju nailazimo na iscrpan opis položaja lovranskih vila. Budući da je u recentno doba izašla impresivna monografija o lovranskim vilama s katalogom svih vila, nije se potrebno mnogo posvetiti ovome dijelu lovranskog urbanizma.⁷⁶ Međutim treba istaknuti da su Seisovi vodiči bili važan izvor u izradi spomenute monografije, s obzirom na to da su na preko desetak stranica ne samo doneseni podaci o smještaju vila i njihovim izvornim nazivima već i o njihovim graditeljima (financijerima), godini izgradnje, arhitektima, dograđivanjima i obnovama. Donose se uz to i podaci o pripadajućim okućnicama vila te parkovima koji su uređeni u njihovoj blizini.⁷⁷ Kako je riječ o bližoj prošlosti ili događajima suvremenim vremenu u kojem nastaju, vodiči pružaju pouzdan uvid u graditeljstvo na prijelomu stoljeća i nezaobilazna su građa u govoru o toj temi.

U vezi s urbanim životom Lovrana potrebno je istaknuti još nekoliko podataka. Naime dosta je pozornosti posvećeno lovranskoj luci i njezinu životu. Tu je na prvome mjestu istaknuta njezina vrijednost kao ribarskog utočišta, ali i mjesta u koje dolaze turisti parobrodima.⁷⁸ U prvome se vodiču iznose i neki od planova koje Općina namjerava poduzeti za povećanje kvalitete življenja. Prije svega se navode nove planirane ulice/ceste, ukazuje se na planiranu veličanstvenu esplanadu na području staroga groblja povezanu s novim pristaništem te kredit koji je grad podigao za ostvarenje tih planova (250.000 kruna). Ističe se da je usporedo s tim zadatak privlačenje lječilišnih gostiju, a napose

⁷⁵ Usp. Vodič 1906., str. 20–24.

⁷⁶ Riječ je, naravno, o već spominjanoj sintezi Mirjane Peršić, u kojoj su vile kataloški izložene na str. 47–270.

⁷⁷ Usp. Vodič 1906., str. 25–32, 34–37.

⁷⁸ Usp. Vodič 1906., str. 32–34. Više će govora o životu luke biti kasnije, u poglavlju o povijesti svakodnevice.

poboljšanjem higijene. Zato se radi na opskrbi stanovništva Općine vodom iz učkarskih visokih izvora, u planu je uređenje tvornice leda u Iki, zatim uređenje plinske i električne rasvjete, a spominje se i namjera obilnog natapanja ulica uz pomoć mehaničkih vozila za prskanje u svrhu oslobađanja grada od prašine. Naposljetku je navedena i planirana izolacijska kuća (*Isolierhaus*), koja bi služila kao karantena pri pojavi infektivnih bolesti.⁷⁹ U svrhu poboljšanja sanitarnih uvjeta groblje je u luci zatvoreno u studenom 1906., a novo se uspostavlja podalje od samog grada, iznad parka Lokva.⁸⁰ Od 15. prosinca 1907. Lovran je osvijetljen najsajnijom rasvjetom uz pomoć dvadeset lučnih svjetiljki i sto jedanaest žarulja.⁸¹

Osim opisa Staroga grada i iscrpnog navoda svih vila i njihova rasporeda, možda su važnije i interesantnije fotografije građevina i predjela, kako unutar teksta tako i na reklamnim sadržajima, koje nam dočaravaju njihov izvoran izgled. Isto tako nalazimo i vrijedne fotografije mnogih nestalih parkova te pogled na prijašnji (prvotan) izgled onih i danas postojećih. Tako možemo na fotografijama vidjeti crkvu Svetoga Jurja⁸², Vilu „San Michele“⁸³, dio obalnog puta sa stepenicama do mora⁸⁴, danas nestali park Lokva⁸⁵ itd.

3.4. Povijest prometa

U vodičima su vrlo jasno i pregledno popisane ne samo mogućnosti dolaska do samoga Lovrana već isto tako svi ostali prometni preduvjeti za ostvarivanje mnogobrojnih izleta, morskih putovanja i drugih usluga kojima je Lovran bio samo polazišna točka. Tako nalazimo iscrpne vozne redove tramvaja, brodova, parobroda te popise odredišta automobilskih izleta i vremena kretanja na njih.

U prvome je poglavlju svakoga vodiča naglašeno kako je Lovran željeznicom i brodskim prometom iz Rijeke povezan gotovo sa svim europskim gradovima. U nastavku su iscrpno navedene najkraće rute iz europskih gradova, po abecednom redu: Antwerpen, Basel, Berlin, Bremen, Vroclav, Brno, Bruxelles, Budimpešta, Danzig, Dresden,

⁷⁹ Usp. isto, str. 38.

⁸⁰ Usp. Vodič 1909., str. 47.

⁸¹ Usp. isto, str. 48.

⁸² Usp. Vodič 1906., str. 21.

⁸³ Usp. isto, str. 31.

⁸⁴ Usp. isto, str. 35.

⁸⁵ Usp. isto, str. 50.

Frankfurt, Fortezza, Graz, Hamburg, Innsbruck, Karlovy Vary, Köln, Leipzig, Lavov, Linz, Magdeburg, Mainz, München, Prag, Salzburg, Ščečin, Varšava, Beč. Treba pritom imati na umu da su tim rutama zahvaćeni i drugi europski gradovi (npr. Stuttgart, Krakov). Naposljetku slijedi napomena da se od željezničke stanice na Matuljima, odnosno Rijeke, može koristiti nekoliko prijevoznih sredstava za nastavak prema Lovranu te da su o tome detaljnije upute i točne cijene prijevoza dane kasnije u vodiču.⁸⁶

Tako u poglavlju o prometnim službama saznajemo mogućnosti dolaska vlakom koje nude dvije željezničke kompanije, njihove cijene i vozni red, podatke o putovanju parobrodom (cijene, rute, vozni red), zatim mogućnosti putovanja kočijom (vrste kočija, vozni red, cijene) te naposljetku usluge putovanja čamcima (vrste putovanja, rute, cijene).⁸⁷ Ovi podaci predstavljaju prvoklasan materijal za povijest prometovanja na lovranskom području. Određene su mogućnosti prijevoza i prijevoznici, točne cijene, precizne rute te vozni redovi. To nam daje faktografske podatke o pojedinim načinima prijevoza te indikatore gustoće prometa, zainteresiranosti za određen promet i sl., koji se mogu dobiti na temelju analize cijena i gustoće voznih redova kao indikatora potražnje.

3.5. Povijest reklame

Seisovi su turistički vodiči prvorazredan materijal za svakoga tko se bavi poviješću reklama. Raspored samih reklama, njihova grafička izvedba, dekoracija, stil teksta, zauzimanje prostora govori nam o izraženoj konkurenciji prije svega ugostiteljskih objekata koji su se trsili na raznorazne načine što bolje predstaviti gostu upravo sebe kao idealno mjesto za provođenje odmora na području Lovrana.

Reklama je zastupljena već na samoj korici prvoga izdanja vodiča, s unutarnje strane, dakle prije samog naslova publikacije s podacima o priređivaču i tiskari.⁸⁸ To već mnogo govori o potrebi da se svaki prazan prostor ispuni promidžbenim sadržajem, ali ujedno otvara pitanja unosnosti tiskanja promidžbenog materijala pa time i važnosti za financiranje tiskanja ovakvih publikacija. Pitanje koje nam raspored reklama – počevši s ovom – nameće jest i cijena reklame, odnosno koliko

⁸⁶ Usp. Vodič 1906., str. 6–9.; Vodič 1908., str. 6–7; Vodič 1909., str. 9–11; Vodič 1911., str. 9–10 i Vodič 1914., str. 8–9.

⁸⁷ Usp. Vodič 1906., str. 83–89 i Vodič 1909., str. 91–100.

⁸⁸ Vodič 1906., korica, nepaginirana unutarnja strana.

je značilo tiskati nešto na prvim stranicama, a koliko pred kraj vodiča, kolika je bila cijena fotografije uz reklamu, a koliko samog teksta. No ograničen prostor ne dopušta nam analizu velikog broja reklama i davanje odgovara na ta i druga pitanja, stoga na njih samo upućujemo kao plodno područje za daljnja istraživanja.⁸⁹

3.6. Bioraznolikost i druge prirodne osobitosti kraja

Vodiči nam donose i zanimljive izvještaje o flori i fauni, o geološkim osobitostima i klimi, o moru, a još je interesantniji pokušaj valorizacije svega toga u turističke svrhe. Tako imamo osvrte na lječilišne pogodnosti ovoga kraja, upućivanje na izvrsnu smještenost Lovrana kao jedne morsko-planinske oaze smještene između Jadrana i Učke i sl.

Jedno je poglavlje posvećeno karakteristikama regije, geološkim osobitostima i moru. Nakon postavljanja u kontrast s opatijskim krajem, koji je pitomiji i rese ga „nježne konture bregova i blagi tonovi boja“, ističe se kako je lovransko područje potpuno drugačije, s istaknutim brdskim karakterom. Tu dominira najviši istarski vrh – 1396 m visoka Učka, na koju pogled, a „napose s krasne plaže Medveja, podsjeća na alpski brdski krajolik“. ⁹⁰ Navodi se nekoliko učarskih vrhova, a zatim se ističe kako su i neka mjesta na Lovranštini koja potpadaju pod Općinu Lovran (Sveti Rok, Sveti Francišk, Tuliševica) smještena na visini između 148 i 353 m te ih krase interesantna terasasta razmještenost. ⁹¹ Govori se o kredno-vapnenačkoj podlozi zemljišta te mnoštvu bizarnih kamenih oblika koji se protežu na obroncima od Lovrana do Medveja. Navodi se da rijetkost nisu sigaste kamene formacije i kraške jame. Kao svojstvena se pojava ističe potpuno crvena zemlja, koju čine pretežno željezni silikati. ⁹² Posebno se ističe da opis krajolika ne bi bio potpun kada bi se izostavilo more, s kojega pogled na ovaj kraj pruža poseban doživljaj. ⁹³ Ovaj nam pregled prirodnih osobitosti nudi prije svega

⁸⁹ Instrukivan model lingvističkog pristupa obradi reklama v. u Bertoša, Mislava, „*Jamči se za uspjeh kano i za neštetnost*“: *O reklamnome diskursu iz sociosemioološke perspektive*, Srednja Europa, Zagreb, 2008. Takav bi se pristup mogao primijeniti i pri obradi reklama iz Seisovih vodiča.

⁹⁰ Vodič 1906., str. 40.

⁹¹ Usp. isto, str. 40–41.

⁹² Usp. isto, str. 41.

⁹³ Tako nam je ponuđen opis iz te perspektive unutar kojeg su zastupljeni motivi: vile nad Opatijom te Veprinac s crkvom na vrhu brijega, koji okrunjuje cijelo to područje; Ika, koja je smještena u uskoj usječnoj dragi; Volosko, koje se pruža sjeverno od Opatije; kamenolom na desnoj strani uvale Preluka te grad Kastav, koji se nadvio nad tim područjem. Zatim je tu nezaobilazan pogled na gorje koje se pruža u pozadini (Gorski kotar) i daje pri zalazećem suncu krasan rumeni odsjaj.

odraz jedne turističke promidžbe, no treba izdvojiti nekoliko korisnih informacija. Prvo, zanimljiv je odabir informacija za koje se smatralo da bi turistu bile korisne ili bi ga se mogle dojmiti. Drugo, panorama s mora glavni je adut na koji je igrala promidžba Lovrana, očito smatrajući da je najljepši i najcjelovitiji doživljaj Lovranštine moguć upravo s mora. To nam ujedno govori i o prednostima pomorskog putovanja turista, odnosno važnoj ulozi parobroda u razvoju Lovrana kao turističkog mjesta. Treće, saznajemo mnoštvo detalja koji mogu biti korisni u nekoj široj slici, kao što je primjerice raspored svjetionika na obali ili razvijenost urbanizma Rijeke (mnoštvo svjetala noći, velik broj brodova u luci...).

Zapisi o flori donose vrlo korisne informacije o biljnoj raznolikosti ovoga kraja. Na prvome su mjestu istaknute prevladavajuće šume lovora i pitomog kestena, pri čemu je osobito značajan kao kultura posljednji, s obzirom na to da njegovi plodovi predstavljaju dragocjeni prodajni artikl lokalnog stanovništva. Orijaški primjeri pitomog kestena nalaze se kod crkve Sv. Nikole (na putu prema Iki) te u parku Lokva (iznad Lovrana, na putu prema novom groblju). Svoje trajnozeleno zaleđe Lovran može zahvaliti mnoštvu maslina, borovnica i lovora. Navedene su brojne druge vrste koje rastu i uspijevaju na lovranskom području.⁹⁴ Sve su biljke popraćene latinskim nazivljem, pa je njihov popis s pripadajućim rasporedom rasprostiranja vrlo vrijedan za botaničke usporedbe, jer možemo nedvosmisleno odrediti koje su točno vrste bile rasprostranjene i otprilike u kakvu omjeru na određenom lokalitetu. To je ujedno dosta snažan indikator da se Seis pri sastavljanju ovog dijela vodiča koristio

Danju se za sunčanog dana raspoznaje svaka kuća u Rijeci i usidreni brodovi u njezinoj luci, a noću mnoštvo svjetala u njoj blista kao dijamantni pojas oko tamnog zaleđa. Spominje se svjetionik u Rijeci te grad Trsat, koji se nadvio nad njom, a čija su osobitost franjevački samostan i crkva. U nastavku su spomenuti bakarska luka, otočić Sv. Marko, otok Krk, otočić Plavnik, otok Cres, a pozornost je posvećena i panorami koja se pruža na pomorskom putovanju između Pule i Rijeke prema istočnoj obali Istre. Naposljetku je ponuđen jedan inspiriran, divljenja pun opis mora, koje nudi veličanstvenu sliku kada mirno odsijava zrake sunca poput glatkog ogledala, ali i kada divljim valovima stvara grandiozan prizor. Usp. isto, str. 41–45.

⁹⁴ Na lovranskom se području nadalje mogu sresti mnogobrojne smokve, cerovi, jasen, bukve, lipe, bršljani, ladonje i hrastovi lužnjaci. U lovorovoj šumi na sjevernoj obali rastu primjerice veprina, pavitina, kupina itd., dok je posve drukčija flora u gorskim dijelovima Lovrana, gdje rastu hrastovi i pitomi kesteni, te na Učki, gdje je zastupljena ponajviše bukva. U tim bjelogoričnim šumama rastu primjerice maslačak, jaglac, ljubičica, kukurijek, dok u višim predjelima na proplancima rastu u izobilju primjerice kadulja, djetelina, ljutić, a učestali su i kaćuni, perunike itd. Pri moru pak među stijenama nailazimo također na biljno bogatstvo, npr. u pukotinama petrovac i mnoge druge obalne biljke. Ispod razine vode mogu se pronaći različite vrste algi. Naposljetku i mnoge vrste ukrasnog bilja krasi vrtove vila, kao primjerice himalajski bor, libanonski cedar, japanska mušmula, normandska jela itd. Usp. isto, str. 48–53.

stručnom literaturom ili oslonio na pomoć nekog botaničkog stručnjaka, a u prilog tome ide i jedna citirana bibliografska jedinica (Schubert, Karl, *Der Park von Abbazia*, Beč – Pešta – Leipzig, A. Hartlebens Verlag, 1894.). Ti su podaci važni i zato jer upućuju na raznolikost biljaka koje su uspijevale na ovom području, a osobito one koje nisu tipične za ovo podneblje, a resile su vrtove vila. Naposljetku, pružaju nam uvid i u rasprostranjenost i biljni sastav mnogih zelenih površina, prije svega parkova i vrtova, koje danas ne postoje ili su devastirane.

Od životinjskog svijeta najprije treba spomenuti bogatstvo domaćih životinja zastupljeno u brdskim mjestima koja pripadaju lovranskoj općini, a od kojih su ponajprije uzgajane ovce i goveda. Magarci i mazge svugdje su se pak koristili za transport ljudi i tereta, dok se koze nisu držale zbog njihove sladokusnosti, koja prijete najmlađim stablima. Od divljih se životinja malo njih može sresti te se u brdskim selima ponekad pojave jedino kao prijetnja kokošinjcima eventualno lisice, divlje mačke, kune i tvorovi ili pak bezazleni puhovi. U višim šumama žive zečevi i srne. Broj je ptica izuzetno velik, od kojih se u šumama svojim pjevom najviše ističu slavuji, dok su nad morem stalno prisutne divlje patke, kormorani, gnjurci i galebovi. Vrlo su česte gušterice, ne manje česti sljepići, dok su zmije dosta rijetke. Od kukaca se može naići na škorpione, a komarci i muhe, kao zakleti neprijatelji lovora, prilično su rijetki, za razliku od leptira i ostalih kukaca. Od tristo vrsta riba koje su bile poznate u Jadranu posebno su cijenjeni brancin, orada, trilja, skuša, zubatac, škarpina, sredozemni bakalar, tuna, palamida itd. Veliku važnost ima srdela kao sredstvo prehranjivanja lokalnog stanovništva, koje ih lovi na poseban način – uz pomoć svjećarica. Od manje kvalitetnih riba najviše se sreće buba, salpa, morski pas, morska mačka itd. Ponekad zaluta u pratnji brodova i koja psina, dok su delfini brojni. Uz morsko dno žive hobotnica, sipa, lignja, brojne vrste puževa, školjaka i rakova te ostale životinjske vrste.⁹⁵ Pregled zastupljene faune ovog kraja nudi mnoštvo vrijednih podataka. Na prvome je mjestu onaj o domaćim životinjama, što nudi pogled u domaća gospodarstva okolnih brdskih mjesta iznad Lovrana, ali i stalne opasnosti od divljih životinja koje su prijetile njihovim kokošinjcima. Način lova srdela predstavlja važnu informaciju o ribarskom zanatu Lovranaca, a nezanemariva je i opaska o važnosti srdele u njihovoj prehrani. Sve su to važni elementi jedne šire povijesti svakodnevice lokalnih stanovnika. Pri govoru o jadranskim morskim

⁹⁵ Usp. isto, str. 55–62.

vrstama spomenuta su dva stručna djela (Sucker, Ludwig, *Die Fische nebst den essbaren wirbellosen Tieren der Adria und ihre Zubereitung*, 1895. i Steindacher–Kolombatovic, *Beiträge zur Kenntnis der Fische der Adria*, 1893.), a sve su morske vrste ujedno popraćene i latinskim nazivljem, što svjedoči o stručnoj pripremi ovog poglavlja.

Pri početku govora o klimi i meteorološkim osobitostima doznajemo da se Lovran, zbog geografske dužine i širine na kojoj se nalazi te blizine mora, s pravom opisuje kao jedno od relativno najtoplijih mjesta Austrijske rivijere. Činjenicu da je od 0,5 °C do 2 °C topliji od Opatije objašnjava se brdovitim okruženjem, koje ne dopušta hladnim sjevernim vjetrovima poput tramontane da dopiru direktno do njega. Srednje mjesečne temperature kreću se od najmanje 5,2 °C u siječnju do najveće 22,3 °C u kolovozu (v. Tablicu 5), dok srednja godišnja temperatura iznosi 13,9 °C.⁹⁶

Mjesec	Srednja temp. zraka (°C)	Mjesec	Srednja temp. zraka (°C)
Siječanj	5,2	Srpanj	22,1
Veljača	6	Kolovoz	22,3
Ožujak	9	Rujan	19
Travanj	13,5	Listopad	14,2
Svibanj	17	Studenj	10,3
Lipanj	20,5	Prosinac	6,4

Tablica 5. Srednje mjesečne temperature zraka

Ljeti su temperature u Lovranu niže od lječilišnih mjesta na francuskoj i talijanskoj rivijeri, dok se zimi temperatura rijetko spušta na nulu. Snijeg iznimno rijetko pada na dijelovima uz more, a čak je i snježna granica dosta visoko, negdje oko 345 m nadmorske visine (iznad Tuliševice). Tek najviši vrhovi budu koji tjedan zimi pokriveni snijegom. Prosječne godišnje padaline iznose 1630 mm/m³, padalinama su najoskudniji siječanj, veljača i kolovoz, a najbogatiji travanj, listopad, studeni i prosinac. Prosječna vlažnost zraka iznosi 72%, najviša je dok puše široko, a najniža pri puhanju bure. Od cijele ruže vjetrova najzastupljeniji su tramontana, bura i široko (jugo). Prosječni tlak zraka na 15,82 m nadmorske visine položenu Lovranu iznosi 760,1 milimetara

⁹⁶ Usp. Vodič 1906., str. 65.

živina stupca. Razlika razine mora pri izmjeni plime i oseke iznosi 0,4 m.⁹⁷ Ovi meteorološki podaci o prosječnoj temperaturi, prosječnim padalinama, jačini vjetra i tlaku zraka, uz prethodno spominjane temperature mora, pružaju osnovicu za komparaciju s kasnijim, te naposljetku današnjim, klimatskim uvjetima i meteorološkim karakteristikama Lovrana.

3.7. (Auto)percepcija Lovrana

Percepciju su Lovrana oblikovali kapitalni ulagači u Lovran, koji su od toga imali najviše koristi. Tu u prvi plan izbija ponajprije Društvo „Quarnero“. Na spomenutoj prvoj stranici vodiča iscrpno se navode, gotovo u jednom dahu, brojne kvalitete posjeda u lovranskom kraju koji su smješteni na

slikovitoj stjenovitoj obali, u klimatski najbolje smještenu predjelu i dražesnu položaju bez prašine, između Ike i Lovrana do medvejske doline, s lijepim mirnim točkama i vidikovcima, usred veličanstvenih lovorovih i kestenovih dubrava, u kojima stanuju jata slavuja, bogata i bujna vegetacija sa silnim hladovitim drvećem. Idilična obalna šetnica. Isplativi dijelovi u dražesnoj okolici, najčišći zrak, idealan krajobraz, sjajan pogled na more, obližnje otoke i brda. Lijep pogled na Stari grad Lovran, koji pruža upravo južnotalijanske vedute. Po klimi i prirodi najpogodnije mjesto na Kvarneru. Obala se ovdje blago razvija u porastu do jedne široke plohe, koja iziskuje uređenje poput vila s vrtovima. Povrh lovorovih gajeva na obali, kestenova u središnjem predjelu – prastarog parka Lokva [Loqua] – hrastove šume u gorju, uzdižu se na zapadu stepenasti vijenci brežuljaka smješteni pred Učkom [Monte Maggiore], koja je darivatelj hladovine za najtoplijih ljetnih dana u Lovranu.

Iako ponešto štura, jednolikim tonom izražena pa čak i s natruhama kapitalističkog diskursa (npr. izraz „isplativ“/*lohnende*), ova slika Lovrana na jednom mjestu nudi svu osebnost koju je predstavljao mogao sabiti u okviru jedne stranice vodiča. Ne može se zaniijekati da je ijedan od navedenih elemenata netočan pa čak ni preuveličan. Eventualno se može iskazati da su spretno prezentirani i interpretirani kako bi se dojmili posjetitelja, gosta, turista, mogućeg ulagača. Upravo ovu sliku Lovrana, ovdje prikazanu *in nuce*, razvija tekst vodiča šire i obuhvatnije na svojim stranicama, što smo pokušali dijelom ocrtati ranije.

⁹⁷ Usp. isto, str. 64–68.

3.8. Povijest kulture

Vodiči su odraz jednog dinamičnog života između stanovnika, koji nude raznorazne usluge, i turista, kojemu su sve te usluge ponuđene. Proučavanjem tog dinamizma možemo steći vrijedne uvide u svakodnevicu lokalnog stanovništva, koje se učilo (i naučilo?) živjeti ne samo od gostiju već i s gostima. Postavlja se pitanje koliko je taj život utjecao na percepciju Lovrana onih koji su od turizma živjeli, ali i na percepciju lokalnog stanovništva. Je li lokalno stanovništvo moglo osvijestiti sve te prirodne i kulturne odlike svoga kraja koje je uočilo tek kroz prizmu turističkog interesa, a donedavno ih je uzimalo zdravo za gotovo? Teško je odrediti gdje je granica između (puke i pretjerane) samoreklame, a gdje između svijesti o vrijednostima vlastitog kraja. Nameće se i pitanje u kojoj se mjeri i okvirima odvijala ta (auto)percepcija osebnosti i posebnosti lovranskoga kraja, posebice uzimajući u obzir povećanje mobilnosti kao posljedice sve bolje prometne povezanosti. Sva su ta pitanja vezana uz kulturu ovog podneblja i predmet su antropološko-etnoloških proučavanja koja bi trebala dati odgovor na njih.

Vezano uz to, vodiči su dodatan prilog proučavanju običaja i urbane kulture, napose na temelju izvještaja o uređenosti Staroga grada, vrtova i okućnica, brige za parkove i perivoje, uređenje i funkcioniranje luke, međupovezanost same komunalne oblasti itd. Oni predstavljaju djelić mozaika koji je okvir i pozadina pitanja koja se tiču prilagodbe lokalnog stanovništva investitorima koji su u galopirajućem tempu pred njihovim očima pretvarali Lovran u turističko odredište. Iako su tek lapidarno prisutne informacije o načinu života lokalnog stanovništva, kao što je primjerice spomenuti komentar o uređenosti okućnica brajdama vinove loze u okolici crkve Sv. Ivana ili pak život ribara u lovranskoj luci, sve su to djelići iz kojih bi se uz ostale izvore možda mogao (i trebao!) tkati tekst jedne antropološke lovranske priče, pokušaja dohvaćanja identiteta lovranskog stanovništva, poniranja u svijest i mentalitet ljudi koji su na ovom prostoru obitavali. No takvu pothvatu predstoji još mnogo bazičnijih istraživanja Lovrana i Lovranščine, a ovaj prilog teži ponuditi jedan dio te žuđene slagalice lovranske povijesti i naslijeđa.

Za dobar primjer iz samih vodiča možemo uzeti spomenuto poglavlje o karakteru naroda, koje ne donosi samo podatak o naravi

stanovništva u etničkom smislu već se upušta u ocjenjivanje njihove naravi kao ljudi te se time iz domene povijesne demografije preljeva u polje povijesne antropologije. Tako se nakon prve rečenice⁹⁸ već počinje govoriti o karakteru naroda koji živi na području Lovranštine, a tekst vrijedi donijeti u cjelini:

Nisu samo stanovnici gorskih područja posve ljubaznog karaktera nego i stanovnici grada.

Slavenski je dio stanovništva marljiv, miroljubiv, skroman i u visokoj mjeri gostoljubiv. Domaćin koji bi zaustavio stranca pred svojim imanjem bio bi vrlo uvrijeđen kada ovaj ne bi posjetio kolibu ili bi slučajno odbio srdačno mu ponuđeno gošćenje sirom, kruhom i vinom. On će rado postaviti putokaze, a neće se tada umoriti ni naklapajući koješta s gostom, kada ga i zbog nedovoljna poznavanja jezika uopće ne može razumjeti ili može tek u manjoj mjeri.

Jednako su čestita duha stanovnici grada na moru. Inteligentniji dio stanovništva izlazi u susret lječilišnim gostima uljudnim ponašanjem i isto takvim razumijevanjem za njihove želje i potrebe. On ipak zna da bi povećani dolazak stranaca mogao donijeti dobro zajednici i građanstvu te da bi u vrijeme svemoćne publicistike svaki, čak i slabi prijestup prema gostu mogao ozbiljno ugroziti ugled i glas grada.

Ali i donji se slojevi ističu svojim korektnim ponašanjem; budući da su velikim dijelom pripadali prije mornarskom staležu, njima je prešla u meso i krv stroga brodska disciplina te su točnost, pouzdanost i poštenje odatle njihove istaknute karakterne osobine.

Uvijek kada sretnemo nekog muškarca ili ženu, zazvuči nam njihov prijateljski pozdrav „buon giorno“ – „dobar dan“ (Guten Tag) ili „bona sera“ – „dobra večer“ (Guten Abend) s takvom srdačnosti da ga moramo držati za nešto više od puke formule. [...]

Žandarmerijska služba kao i redarstvena straža grada brinu za održavanje reda pa nisu samo isključene nepodopštine već i pijanstvo i ostali ekscesi slove kao najveća rijetkost. Zato vlada potpuna sigurnost kako na cestama, tako i na osamljenim, dalekim, rubno položenim stepenicama u brdima.

Ovi nam odlomci možda više govore o vanjskoj percepciji lokalnog stanovništva negoli o njemu samom, a osobito treba biti

⁹⁸ V. bilj. 71 i pripadajući joj citat.

oprezan pri etnografskim ocjenama austrijskih autora koji su često imali tendenciju romantičarski prikazivati različite narode u sklopu Monarhije, u uljepšanu aranžmanu s mnogim preuveličavanjima i stereotipnim perspektivama.⁹⁹ Tako recimo govor o karakternim crtama i njihovim uzročnim objašnjenjem možemo uzeti sa zrnom soli kao i razlikovanje „inteligentnijih“ od „nižih slojeva“. Opaska o sigurnosti kao obilježju života može nositi neku težinu, no za njezinu potvrdu nije dovoljna ova uopćena primjedba iz vodiča. Nekoliko nam podataka ipak može olakšati upoznavanje s osobinama ljudi koje su zasigurno bile vrlo česte i izražene. Prva je gostoljubivost, koja je zasigurno u određenoj mjeri i zaživjela na području koje je sve više živjelo od gostiju koji su na njega pristizali. Druga je relativno solidan životni standard, u kojemu su mnogi možda zaista i imali živežnih namirnica ne samo za sebe, nego su bili u mogućnosti ponuditi ih i gostu. Treća je uljudnost, koja se napose morala razviti u gradu u neprestanoj interakciji s gostima, koji su pretežno i dolazili iz „visokih“ slojeva i koji su si mogli priuštiti boravak na moru. No svi nam ti podaci mogu isključivo služiti kao širi okvir za daljnje i konkretnije antropološko-etnološke uvide koji moraju pokušati proniknuti u samu svakodnevicu pojedinaca koji su živjeli na ovim prostorima, kao temeljnim doprinosima za povijest kulture. Neki elementi iz povijesti svakodnevica naziru se i unutar korica Seisovih vodiča te se sada okrećemo njima.

3.9. Povijest svakodnevica

U antropološkoj slagalici Lovrana i Lovranštine povijesna znanost odigrava ključnu ulogu u iznalaženju onih momenata koji se mogu označiti poviješću svakodnevica¹⁰⁰. Jedno je mjesto u vodičima

⁹⁹ Na ovo posebno upozorava Lidija Nikočević u svojoj impresivnoj monografiji. O romantizmu koji je prožimao etnografske tekstove o Istri i Kvarneru v. primjerice u njezinu djelu na str. 51–52, 84, 121; o stereotipima str. 106, 141, 153–155; o ideologiziranju i idealiziranju str. 85, 97–98, 111 itd.

¹⁰⁰ Povijest svakodnevica izvrsno je predstavljena u prikazu zadaća kolegija *Povijest svakodnevica i demografska povijest* poslijediplomskog studija *Povijest stanovništva* na Dubrovačkom sveučilištu: „Za razliku od institucionalizirane povijesti, povijest svakodnevica bavi se interpretacijom svijeta čovjeka i njegove okoline baziranoj na lokalnim pojavama i odabranim fenomenima.“ Njezina je zadaća produbiti „svijet čovjeka i njegove okoline sagledavajući ga kroz splet odnosa u društvu, životnu praksu, pojedinačna iskustva, simbole, usmenu predaju, društvene norme i običaje.“ Tako u središte njezina zanimanja dolaze „marginalne društvene skupine kao što su žene, djeca, obrtnici, vojnici, stranci i sl.“ (http://www.unidu.hr/pdds/POVIJEST_SVAKODNEVICE_I_DEMOGRAFSKA_POVIJEST.pdf, preuzeto 20. studenog 2009.)

reprezentativno upravo za ovu dimenziju istraživanja lovranske povijesti, a to je ono koje se tiče života ribara u lovranskoj luci:

Stara lovranska luka – položena neposredno pred samom zgradom koja trenutačno daje prostor carskoj pošti – daje jedan nadasve slikovit prizor. Ona je gotovo uvijek popunjena obalnim vozačima, malim najamnim čamcima i ribarskim barkama, među kojima su spomena vrijedne čozotske lađe [*Chioggioten Fahrzeuge*] s njihovim snažnim žuto i crveno obojenim jedrima.

Ribari koji izlaze na more tim barkama pri olujnom vremenu raspolažu velikim mrežama povlakušama (koćama [*cochie*]), pomoću kojih se bavilo takozvanim ribarenjem po dnu, a napose lovom na cijenjene iverke i škampe. Jedan vrlo privlačan prizor pruža neprekidno prolaznje brodova lukom i upravo odmor od rada, koji bi u pravilu kršni, od sunca potamnjeni momci iskoristili za pripremanje svojih jutarnjih, podnevnih i večernjih obroka, koji bi se uvijek sastojali od omiljene palente i u ulju prženih riba ili također brodeteta.

Daleko najveći dio plijena ulovljenog iz ribljeg jata obično je putovao sljedećim parobrodom u Opatiju ili Rijeku; jedan velik dio ipak je dospio u sam Lovran za prodaju, gdje bi ga nudila jedna stara ribarica podrijetlom iz Chioggie u ribarnici koja se nalazila u luci, čiji preci nude riblji ulov iz lovranskih voda već 100 godina.

Onaj tko šeće Lovranom ne bi mogao obuhvatiti ovu ribarnicu jednim kratkim posjetom i također ne bi trebao dalje okrenuti lice od postarijeg ribarskog para, koji se tamo, kada trgovanje zastane, brzo hvata nekog drugog posla. Starica okreće revno vreteno, koje je postavljeno na vratima, dok on učvršćuje ribarsku mrežu ili popravlja oštećenja na staroj mreži umjetnički vještom rukom.¹⁰¹

Na mukotrpan ribarski rad odmah se nadovezuje generalna primjedba o marljivosti i mukotrpanu radu lovranskih žena, koje su se isticale svojom izdržljivošću:

Poslovna je svestranost Lovranki inače tipična – jer uvijek kada se ugleda neku ženu ili djevojku kako se prigiba pod teškim teretom na leđima, tegobno prateći svoj put, vidimo je vjerojatno pritom u šetnji ili kako okreće vreteno ili kako rukuje neumorno iglama za pletenje.¹⁰²

¹⁰¹ Vodič 1906., str. 32–33.

¹⁰² Isto, str. 33. Ovakav je prikaz žena bio vrlo čest u austrijskim etnografskim tekstovima, koji

U ovom kratkom segmentu upoznali smo neke običaje ribara, neke njihove navike, njihovu prehranu, dotakli smo svijet zajedničkog supružničkog mukotrpnog ribarskog rada, predložena nam je živost koja je vladala u luci, a naposljetku je dana i intrigantna opaska o karakteristikama žena na ovom području. Ovi su odlomci doneseni u cijelosti jer predstavljaju malu antropološko-etnološku skicu jednog segmenta lovranskog života, a kao takvi možda i najdragocjenije podatke koje nam nudi vodič, jer nam takvi uvidi nude pravi mikrosvemir svakodnevice čovjeka koji je živio u određeno vrijeme i najbogatije su vrelo informacija za povijesnog znanstvenika, ali i etnologa i antropologa.¹⁰³

* * *

Sumirajući sadržajnu analizu, možemo ponajprije istaknuti da su vodiči *prvoklasan materijal za istraživanje povijesnih znanstvenika*, i to u raznoraznim dimenzijama povijesne zbilje, one turističke, prometne, kulturne, marketinške itd. Međutim oni su *ujedno i vrijedna građa drugim znanstvenicima*, primjerice etnologima, antropologima, biologima pa čak i meteorologima, s obzirom na to da donose raznorazne informacije o Lovranu i Lovranštini koji su izvan puko povijesne relevantnosti, a osim toga često bazirane na studijama stručnjaka, koje se citiraju u tekstu.

4. Umjesto zaključka: vodiči Eduarda Seisa kao nezaobilazna znanstvena građa

Na početku XX. stoljeća u Lovranu se, paralelno s Opatijom, pojavila jedna turističko-marketinški respektabilna pojava, a to je tisak pravih malih remek-djela turističkih vodiča, pred kojima bi se mogli postidjeti i mnogi današnji. Neki s naslovnicom u boji, s mnoštvom reklama i fotografija te vrlo iscrpnim, ali preglednim sadržajem predstavljaju ne samo pravo vrelo informacija za svakog turista koji je kanio doći u

su i korišteni u turističkim vodičima, što je oprimgjereno potpuno identičnim prikazom žene koja pretovarena teretom još u hodu usput i plete u: Nikočević, Lidija, nav. dj., str. 141, 145, 208. Da je i Seis koristio jednaku „proceduru preuzimanja građe“, najbolje svjedoči ovaj citirani odlomak.
¹⁰³ Pokušajmo za primjer ponuditi jedno antropološko „skiciranje“. Uzimajući u obzir (a) prije spomenutu mogućnost da su žitelji na području Lovrana imali dovoljno živežnih namirnica za sebe, a i za ponuditi gostu, (b) podatak o prehrani ribara iz opisa života u lovranskoj luci, (c) prikaz Lovranaca i Lovranki kao izuzetno radišnih ljudi te pridodajući tomu uvid o nemogućnosti glasnog čovjeka da energično radi i obavlja zadovoljavajuće svakodnevne aktivnosti (usp. Bertoša, Miroslav, *Izazovi povijesnog zanata*, Antibarbarus, Zagreb, 2002., str. 69), tada nam se na temelju toga stvara predodžba o vrlo vjerojatno kvalitetnoj prehrani lokalnog stanovništva. Iako su ovakvi uvidi možda najdalje od „znanstvene objektivnosti i sigurnosti“, oni nam ipak predstavljaju najdragocjenije uvide u prošla vremena i na njima treba inzistirati.

Lovran već i vrlo atraktivan promidžbeni materijal.

Povjesničaru su oni vrijedni ponajprije zbog količine građe koju nude, a koju smo nastojali prikazati, no jednako tako i zbog razloga što na temelju valorizacije tih podataka sadržanih u vodičima on može vršiti usporedbe s drugim turističkim vodičima „Austrijske rivijere“ (npr. turistički vodiči Opatije Juliusa Glaxa) te upotpuniti mozaik povijesne zbilje u kojoj je rođena naša regionalna turistička tradicija.

Povijesni će ih znanstvenik cijeniti i zbog količine pitanja koja se nameću samim pogledom na vodiče: kakva je to ličnost Eduard Seis bio te u kakvu je odnosu s drugim promicateljima turizma u Lovranu, npr. dr. Albinom Ederom?; Što se sve krije iza promjene izdavača – najprije sam nakladnik knjigovežnik, potom Mjesna grupa Lovran Zemaljskog udruženja za podizanje turističkog prometa na Austrijskom primorju pa na kraju Lječilišno povjerenstvo Lovran?; Kolika je bila cijena pojedine reklame u vodiču? itd. Stoga ova analiza vodiča mora nužno biti samo jedan početak i poticaj daljnjim istraživanjima još uvelike nerasvijetljene povijesti Lovrana, pa čak i ne tako davne prošlosti – početak XX. stoljeća, koji je u bližoj i daljnjoj lovranskoj okolini daleko poznatiji i istraženiji.

Turistički vodiči Eduarda Seisa danas su jednako vrijedan izvor informacija za svakog znanstvenika koji nastoji rekonstruirati bitan djelić povijesne zbilje Lovrana, ali jednako tako mogu biti i važan uzor nastojanjima oko promidžbe vlastitoga kraja i valoriziranja pogodnosti koje su nam dane na uživanje. Zato ne zaslužuju samo jednu temeljitu znanstvenu valorizaciju već i izuzetno poštovanje, pa i rekonstrukciju čitave zakulisne događajnice koja se zbivala oko samih vodiča, jer njegov priređivač, izdavač i svi koji su sudjelovali u njegovoj realizaciji zaslužuju biti istaknuti kao veliki zaslužnici u gradnji i izgradnji reputacije Lovrana kao jednog posebno atraktivnog mjesta ne samo za odmor već i za život.

Ono što je svakako sigurno jest činjenica da bibliografije o turizmu koje donose „građu o turizmu Liburnije“ te pritom pretendiraju obuhvatiti „sve što je vrijedno spomena“ o toj temi¹⁰⁴ ne mogu više izostaviti Seisa i njegove vodiče s tog popisa, jer je upravo to jedno od najvrednijih vrela u pokušaju slaganja mozaika povijesti liburnijskog kraja, u prvome redu one turističke.

¹⁰⁴ Keglević, Zlatko, „Liburniae turistica 1860.–1975.“, *Liburnijske teme*, knj. 2, Opatija, 1977., str. 241.

Bibliografija

Izvori

1. Seis, Eduard (prir.), *Führer durch Lovrana an der österreichischen Riviera und dessen Umgebung*, Franz J. Schmid Verlag, Opatija – Lovran [1906.]
2. Seis, Eduard (prir.), *Der Sommer- und Winterkurort Lovrana an der österreichischen Riviera*, Verlag Der Ortsgruppe Lovrana [1908.]
3. Seis, Eduard (prir.), *Der Sommer- und Winterkurort Lovrana an der österreichischen Riviera und dessen Umgebung*, Verlag Franz J. Schmid, Abbazia [1909.]
4. Seis, Eduard (prir.), *Der Sommer- und Winterkurort Lovrana an der österreichischen Riviera*, Verlag Der Ortsgruppe Lovrana des Landesverbandes zur Hebung des Fremdenverkehrs [1911.]
5. Seis, Eduard (prir.), *Der Sommer- und Winterkurort Lovrana an der österreichischen Riviera*, Kurkommission Lovrana [1914.]

Literatura

1. Blažević, Ivan, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, Otokar Keršovani, Opatija, 1987.
2. Bertoša, Miroslav, *Izazovi povijesnog zanata*, Antibarbarus, Zagreb, 2002.
3. Bertoša, Mislava, „*Jamči se za uspjeh kano i za neštetnost*“: O reklamnome diskursu iz sociosemioološke perspektive, Srednja Europa, Zagreb, 2008.
4. Keglević, Zlatko, „*Liburniae turistica 1860.–1975.*“, *Liburnijske teme*, knj. 2, Opatija, 1977., str. 239–320.
5. Kostelac, Melinda (gl. ur.), *Povijest liburnijske vodoopskrbe i odvodnje: 125 godina liburnijskog vodovoda i 105 godina odvodnje na području Liburnije*, Komunalac d.o.o., Opatija, 2009.
6. Nikočević, Lidija, *Iz „etnološkog mraka“: Austrijski etnografski tekstovi o Istri s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Pula, 2008.
7. Peršić, Mirjana, *Lovran – turizam i graditeljstvo: Turistička arhitektura u Lovranu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, Adamić, Rijeka, 2002.
8. „*Povijest svakodnevice i demografska povijest*“, opći podaci o kolegiju, Sveučilište u Dubrovniku, poslijediplomski studij *Povijest svakodnevice i demografska povijest*, <http://www.unidu.hr/pdds/>

POVIJEST_SVAKODNEVICE_I_DEMOGRAFSKA_POVIJEST.pdf, preuzeto 20. studenog 2009.

9. Simper, Sanja, „Povijest lječilišta u Lovranu potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća“, *Zbornik Lovranščine*, knj. 1, Lovran, 2010., str. 89–140.

Referentni priručnici

1. *Brockhaus Enzyklopädie*, izradu vodili Mathias Münter-Elfner i Hans Martin Weikmann, sv. 25: *Personen register*, F. A. Brockhaus, Manheim, 1994.
2. *Deutsche biographische Enzyklopädie*, priredili Walther Killy i Rudolf Vierhaus, sv. 11/2: *Personenregister He–Z*, K. h. Saur, München, 2000.
3. *Deutsches Literatur-Lexikon*, priredili Hubert Herkommer i Carl Ludwig Lang, sv. VII, K. G. Saur Verlag, Bern – München, 1997.
4. *Meyers grosses Personen-Lexikon*, priredila redakcija Bibliografskog instituta, Bibliographisches Institut, Manheim – Zürich, 1968.
5. *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, priredila Austrijska akademija znanosti, sv. 56: *Seidl, Emmanuel–Siegl, Emil*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Beč, 2002.
6. *Webster's Biographical Dictionary: A Dictionary of Names of Noteworthy Persons with Pronunciations and Concise Biographies*, G. & C. Merriam Co., 1951.

SUMMARY

The Tourist Guides of Lovran by Eduard Seis as Historical Sources

Eduard Seis, a peculiar personality, contributed greatly - through the preparation of visitor's guides - to the strong development of Lovran as a tourist resort at the beginning of the 20th century. Five guides in three editions, and two revisions were published under his guidance between 1906 and 1914. The subject of this contribution is the analysis of these guides upon which they are validated as a valuable historical resource. It is attempted to provide specific methodology of access to guides as historical resources, but also to evaluate and estimate their real as well as potential value and importance by analyzing their formal structure and content. This should shed light on the important piece of mosaic of historical reality of Lovran and Lovranština, especially the touristic one.

Key words: *history, Lovran, tourist guides, tourism, Eduard Seis, beginning of 20th century*